

ADAM SZCZEPANIEC

ORCID: 0000-0002-4594-7439

Uniwersytet Jagielloński

SZTAMBUCH SEBALDA SAUERMANNA — PRZYCZYNEK DO KULTURY INTELEKTUALNEJ PATRYCJATU WROCŁAWSKIEGO W DRUGIEJ POŁOWIE XVI I NA POCZĄTKU XVII WIEKU

Zarys biografii Sebalda IV Sauermana. Podróż edukacyjna po Europie w latach 1578–1586. Krąg znajomych i przyjaciół w świetle sztambucha. Dekoracja malarska sztambucha. Księgozbiór Sebalda IV Sauermana.

SŁOWA KLUCZOWE: Sebald Sauermann (1561–1616), sztambuch, Wrocław, Śląsk, podróże edukacyjne, kultura humanistyczna

UWAGI WSTĘPNE

W badaniach nad sztambuchami śląskimi album Sebalda IV Sauermana (1561–1616) nie spotkał się jak dotąd z zainteresowaniem naukowym. Choć ten wrocławski patrycjusz nie był postacią, która trwale zapisała się na kartach historii Wrocławia i Śląska, to jego sztambuch zasługuje na uwagę z co najmniej dwóch powodów. Pierwszy z nich wiąże się z zawartością albumu, która daje wgląd w podróż edukacyjną Sauermana z lat 1581–1586 i zawarte przez niego znajomości. Ponadto, porównując ją z wpisami wrocławianina w metrykach uniwersyteckich, pozostałością jego rozproszonego księgozbioru oraz wiadomościami ze źródeł archiwalnych, można przyjrzeć się jego sylwetce intelektualnej. Drugim powodem są straty wojenne wśród kolekcji publicznych i prywatnych zawierających albumy przyjaźni proveniencji śląskiej, z Biblioteką Miejską Wrocławia na czele. W konsekwencji II wojny światowej wiele sztambuchów śląskich, w tym szesnastowiecznych, zaginęło. Omawiany album zajmuje ważne miejsce wśród zachowanych sztambuchów śląskich nie tylko ze względu na to, że należy do najstarszych, nielicznych przykładów filotek prowadzonych przez młodych

patrycjuszów wrocławskich, ale także z uwagi na perspektywy badawcze, jakie otwiera. Stanowi bowiem interesujący zabytek, dostarczający wiadomości na temat kultury intelektualnej elit miejskich Wrocławia z drugiej połowy XVI wieku.

Jak wspomniano, album Sauermanna nie został szerzej uwzględniony w badaniach nad sztambuchami wrocławskimi ze wskazanego okresu zarówno w starszej, jak i nowszej literaturze przedmiotu¹. Z jego zawartości korzystali jedynie August Weltzel, autor monografii na temat historii rodu Sauermannów (1869, s. 2, 22, 118), oraz Georg Schmidt, opracowując serię artykułów poświęconych wpisom sztambuchowym autorstwa przedstawicieli szlachty niemieckiej, w których umieścił edycję części wpisów zebranych przez wrocławianina (1906, 1907, 1916). Dopiero wiele lat później na ten sztambuch zwrócił uwagę Zdzisław Pietrzyk, by omówić znajdujące się w nim *polonicum* w postaci inskrypcji Mikołaja Ostroroga (Pietrzyk, 1997, s. 119; 1998, s. 140–141). O samym Sebaldzie IV pisał stosunkowo niedawno Richard Śipek, pochylając się nad jego książkami zachowanymi w bibliotece majorackiej hrabiów Nostitzów w Pradze (2014, cz. 1, s. 195). Natomiast w niniejszym artykule sztambuch Sauermanna analizowany jest w kontekście wybranych zjawisk historyczno-kulturalnych, takich jak rodzinne uwarunkowania podróży edukacyjnych czy praktyki prowadzenia albumów przyjaźni. Takie podejście jest ugruntowane w dotychczasowych kierunkach i metodach badań nad sztambuchami śląskimi². Rozważania na ten temat uzupełniono charakterystyką zidentyfikowanej części księgozbioru Sauermanna, przybliżającą jego zainteresowania intelektualne.

Omawiany album pochodzi z części zbiorów dawnej Pruskiej Biblioteki Państwowej w Berlinie (Preußische Staatsbibliothek zu Berlin), która została ukryta przez Niemców w Krzeszowie (Grüssau) na Dolnym Śląsku w końcu II wojny światowej. Po odnalezieniu i zabezpieczeniu przez polskich bibliotekarzy wraz z resztą tego księgozbioru został on w 1946 roku umieszczony w Bibliotece Jagiellońskiej, gdzie dotąd się znajduje³. W opinii bibliotekarzy niemieckich uchodził za stratę wojenną aż do początku lat osiemdziesiątych XX wieku, kiedy władze Uniwersytetu Jagiellońskiego podjęły decyzję o jego pełnym udostępnieniu.

Do zbiorów berlińskich album trafił w 1819 roku jako dar pruskiego polityka i urzędnika Christiana Petera Wilhelma von Beutha, o czym informuje notatka na odwrocie karty z wpisem i herbem Sebalda Sauermanna. Razem z tym rękopisem

¹ Na temat badań nad sztambuchami w ogóle zob. Schnabel, 2003; Ryantová, 2007. Na temat sztambuchów wrocławskich zob. np. Schulz, 1899, s. 307–320; Masner, 1907, s. 137–170; Banet, Szyrocki, 1981, s. 65–71; Białek, 1985, s. 133–146; Oszczanowski, Gromadzki, 1995; Schwarz, 2002; Borys, 2012, s. 109–129.

² Krótki przegląd najważniejszych badań nad sztambuchami śląskimi zob. Michalska, 2018, s. 31–32.

³ Biblioteka Jagiellońska w Krakowie (dalej: BJ), Berol. Ms. Alba amic. 5.

został też przekazany sztambuch śląskiego szlachcica Adama von Gruttschreibera (1553–1619)⁴.

Album Sauermana to wolumin w formacie *octavo*, o wymiarach kart 10,1 × 15,9 cm, oprawiony w czystą kartę pergaminową z papierowymi wyklejkami. Liczy obecnie 181 kart, zawierających łącznie 170 wpisów, z których 52 zostały ozdobione herbami iluminowanymi, a 4 — rysunkowymi. Kilkanaście kart zostało z niego wyciętych. Książka została najpewniej zakupiona i oprawiona w Bazylei, na co wskazuje powtarzający się na kartach znak wodny w postaci pastorału zwanego „Baselstab”. Na jednej z pierwszych kart albumu znajduje się malowany herb właściciela, ujęty w wieniec z roślin i kwiatów, z jego imieniem i nazwiskiem („Sebaldu Sauerman”), określeniem pochodzenia („Silesius”), dewizą skróconą do inicjałów „G.I.A.M.S.”, którą można odczytywać jako: „Gott ist allein mein Schirm”⁵, oraz datą roczną, zapisaną cyframi rzymskimi „M D LXXXIII” (zob. ilustracja 1).

SEBALD IV SAUERMAN — ZARYS BIOGRAFICZNY

Sebald IV Sauerman urodził się w 1561 roku jako syn Sebalda III (1528–1577) i Anny z domu Schilling (zm. 1595) (Pusch, 1990, s. 33–43). Jego ojciec był zamożnym patryjuszem, który zasiadał w sądzie lennym księstwa wrocławskiego (1572–1575) (APWr, AmWr⁶, 454 [C 15], s. 64–65), w ławie (1571–1575), a następnie w radzie miejskiej Wrocławia (1576–1577) (Markgraf, Frenzel, 1882, s. 53–54). Rodzicami Sebalda III byli Albrecht (zm. 1542) i Anna (zm. 1544), córka Hieronima Hörniga (zm. 1528), wielkiego kupca i członka najwyższych władz miejskich. Można więc stwierdzić, że od strony ojca Sebald IV wywodził się od dwóch bardzo zamożnych i wpływowych wrocławskich rodzin patryjuszowskich, piastujących wysokie urzędy w administracji miejskiej, czerpiących dochody z interesów kupieckich oraz obrotu nieruchomościami w mieście i poza jego murami⁷. Wiadomo przy tym, że Sebald III Sauerman w latach 1564–1570 pro-

⁴ BJ, Berol. Ms. Alba amic. I. Na temat sztambucha A. von Gruttschreibera zob. Szczepaniec, 2021, s. 24–78.

⁵ Rozwiązanie tej abrewiacji podają za: Schmidt, 1907, s. 124. Skrót ten można również rozwinąć jako sentencje: „Gott ist allein mein Schild” lub „Gott ist allein meine Stärke”, nawiązujące do Księgi Psalmów.

⁶ Archiwum Państwowe we Wrocławiu (dalej: APWr), Akta miasta Wrocławia (dalej: AmWr); później pojawia się również skrót DmWr, oznaczający: Dokumenty miasta Wrocławia.

⁷ Protoplastą wrocławskich Sauermannów był Sebald (zm. 1507), który przybył do stolicy Śląska z Gefrees we Frankonii i w 1466 roku uzyskał tutaj prawa miejskie. Z dużym powodzeniem zajmował się handlem dalekosiężnym oraz obrotem nieruchomościami miejskimi i ziemskimi, dzięki czemu doszedł do wielkiego majątku i wysokiej pozycji politycznej we władzach komunalnych. W 1492 roku wraz z bratankiem Konradem (zm. około 1544) został nobilitowany przez cesarza Fryderyka III Habsburga. Obydwaj Sauermannowie dali później początek dwóm głównym liniom

wadził przedsiębiorstwo razem ze swoim najstarszym szwagrem — Danielem II Schillingiem — i Georgiem Fürstem (Forstem), który równocześnie tworzył spółkę handlową z Bartholomäusem Viatisem Starszym z Norymbergi (1538–1624) i Melchiorem Lange z Wrocławia (Seibold, 1977, s. 29). Był również wykonawcą testamentu Jörga Hoffmanna, faktora Fuggerów w Norymberdze (Pölnitz, Kellenbenz, 1986, s. 87, 458, 468, 482, 503, 546–547). Natomiast w lipcu 1568 roku zawarł układ w sprawie zakupienia od Lucretii Huber, żony Andreasa Hertwiga, kamienicy „Pod Złotym Słońcem” (Rynek 6) w zachodniej pierzei wrocławskiego rynku (APWr, AmWr, 871 [G 9, 9], k. 80v–81r)⁸. W 1577 roku wraz z dwoma sąsiednimi kamienicami została ona przekształcona w siedzibę cesarza Rudolfa II, który pod koniec maja tego roku przybył do Wrocławia, aby odebrać hołd lenny od stanów śląskich (Fink, 1897, s. 70–71). Niecałe sześć miesięcy po wizycie monarchy Sebald III Sauermaun zmarł, pozostawiając po sobie żonę z trójką dzieci — Anną, Sebaldem IV i Albrechtem III.

Anna Schilling była córką Daniela (1506–1563) i Hedwigi z Rehdigerów (1520–1557) (Pusch, 1990, s. 108–110). Jej ojciec pochodził z bogatej rodziny kupieckiej z Krakowa, lecz całe swoje dorosłe życie związał z Wrocławiem. Z sukcesem zajmował się handlem dalekosieżnym, głównie pędzeniem wołów z Polski przez Śląsk i Czechy do Norymbergi (Petráň, Maur, 1964, s. 344, 352, 356; Klier, 1965, s. 195–228). Na polu kulturalnym przede wszystkim znany jest on z pośrednictwa w przekazaniu rękopisu *Commentariorum de Republica emendanda libri quinque* [O poprawie Rzeczypospolitej ksiąg pięć] Andrzeja Frycza Modrzewskiego (1503–1572) bazylejskiemu drukarzowi Janowi Oporynowi (1507–1568), który wydał dzieło drukiem w wersji pełnej w 1554 roku (Kot, 1923, s. 119). Schilling i Modrzewski poznali się w Norymberdze w 1536 roku i od tamtego czasu pozostawali ze sobą w przyjacielskim kontakcie (Séguenny, Urban, Rott, 1997, s. 11, 17, 26, 83, 93, 11, 191). *Commentaria* ukazały się po raz pierwszy w Drukarni Łazarzowej w Krakowie w 1551 roku, lecz nakład został poddany kościelnej cen-

tej rodziny — z Jaksonowic (Jackschönaue) i z Jelcza (Jeltsch). W dobie reformacji członkowie pierwszej z nich przeszli na protestantyzm, druga zaś pozostała przy wyznaniu rzymskokatolickim. W historii Śląska XVI wieku wyraźniej zapisali się przedstawiciele tej ostatniej. Należy wśród nich wymienić Georga Sauermauna (około 1492–1527) — syna wspomnianego Konrada, doktora obojga praw, promowanego na uniwersytecie w Bolonii, kanonika wrocławskiego, a wreszcie przyjaciela Erazma z Rotterdamu. Innym wybitnym przedstawicielem tej linii był Valentin Sauermaun (zm. 1573), który po studiach w Wittenberdze, Marburgu, Pawii i Bolonii uzyskał tytuł doktora obojga praw na uniwersytecie w Ferrarze. Następnie wstąpił na służbę cesarza Ferdynanda I Habsburga, którą kontynuował u jego syna Maksymiliana II. W 1556 roku został członkiem Praskiej Izby Apelacyjnej jako radca ze stanu rycerskiego. Ponadto od stycznia 1561 do sierpnia 1562 roku był ambasadorem cesarskim przy królu Zygmuncie II Auguście w Wilnie (zob. Weltzel, 1869, s. 6–66, 105–130; Pfeiffer, 1929, s. 240–241; Pusch, 1990, s. 33–54; Goliński, 2015, *passim*; Bauch, 1885, s. 146–181).

⁸ Na temat Kamienicy „Pod Złotym Słońcem” w omawianym czasie zob. Chorowska, Lasota, Rozpędowski, 1995, s. 157; Morisson, 2010; Oszczanowski, Dobrzyniecki, 2016, s. 19–28.

zurze (Kawecka-Gryczowa *et al.*, 1962, s. 8–12). W Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu zachował się egzemplarz tego wydania dzieła z autorską dedykacją dla Schillinga w języku polskim i fragmentem książki *De ecclesia*, który uchował się przed zniszczeniem (Ożóg, 1991, s. 63–64, nr 1235).

Il. 1. Sztambuch Sebalda Sauermanna, karta tytułowa albumu z herbem i wpisem właściciela. Kraków, Biblioteka Jagiellońska (dalej: BJ), Berol. Ms. Alba amic. 5, k. 4r. Fot. Pracownia Reprograficzna BJ

Matka Anny Schilling była starszą siostrą Nicolausa II (1525–1587), długoletniego rajcy i burmistrza Wrocławia, oraz Thomasa (1540–1576), uczonego i wybitnego kolekcjonera książek oraz starożytności⁹. Braćmi matki, czyli wujami Sebalda IV, byli Daniel II (zm. 1586), Gottfried (1547–1603) i Martin (1551–1595) Schillingowie. Wszyscy oni zasiadali w ławie lub radzie miejskiej (Markgraf, Frenzel, 1882, s. 54–59) oraz w sądzie lennym księstwa wrocławskiego (APWr, AmWr, 454 [C 15], s. 70–74).

Na temat młodości Sebalda IV Sauermanna nie zachowały się żadne wiadomości, w związku z czym można jedynie formułować przypuszczenia. Zapewne początkowo kształcił się w jednej z wrocławskich szkół miejskich. Warto wspomnieć, że w 1567 roku jego stryj Albrecht Sauermann objął urząd zwierzchnika szkół miejskich. To z jego inicjatywy dwa lata później funkcje rektora Gimnazjum Elżbietańskiego i inspektora szkół powierzono wybitnemu pedagogowi Peterowi Vincentiusowi, który sprawował ją do 1578 roku¹⁰. W roku rezygnacji Vincentiusa młody Sauermann rozpoczął podróż edukacyjną, która trwała do 1586 roku. Jej przebieg znany jest dzięki wpisom wrocławianina do metryk uniwersyteckich oraz wpisom różnych osób do jego sztambucha. Zanim zostanie ona szczegółowo ukazana w dalszej części artykułu, w tym miejscu można nadmienić, że po studiach w Lipsku i Wittenberdze (1578–1580) Sebald wyruszył do Szwajcarii. Zgodnie z informacjami zawartymi w sztambuchu w następnych latach (1581–1583) przebywał głównie w Bazylei, gdzie został immatrykulowany, a także odwiedzał Zurych i Genewę. W 1583 roku pojechał na południe Francji, a następnie do Bourges — tam zatrzymał się na nieco ponad półtora roku. Później udał się do Paryża, gdzie przebywał w latach 1585–1586, by zapewne stamtąd wyruszyć na kilka krótszych wyjazdów. Wiosną i latem 1586 roku zwiedzał Anglię i Szkocję, po czym wrócił do Paryża.

Biorąc pod uwagę czas trwania tej podróży oraz miejsca, które odwiedził, należy uznać, że Sauermann musiał posiadać zabezpieczone odpowiednie środki na ten cel. Ponieważ jego ojciec zmarł przed jego wyruszeniem w podróż edukacyjną, być może jeszcze przed swą śmiercią sformułował testamentalne dyspozycje dotyczące edukacji swoich dzieci. Jako półsieroty znajdowały się pod opieką matki, której opiekunami prawnymi zostali jej bracia (Weltzel, 1869, s. 113; APWr, AmWr, 455 [C 16]; DmWr, 11723 [LL 237]). Nie można więc wykluczyć, że to oni odegrali pewną rolę w kształtowaniu podróży edukacyjnej młodego Sebalda Sauermanna. Przemawiałoby za tym podobieństwo jej przebiegu do podróży Gottfrieda i Martina Schillingów, o czym będzie mowa w dalszej części artykułu.

⁹ Na temat Thomasa Rehdigera i jego kolekcji zob. Wachler, 1828, s. 3–28; Biber, 1931, s. 113–124.

¹⁰ Na temat Petera Vicentiusa zob. Bauch, 1909, s. 269–330.

Sebald IV miał co najmniej dwoje rodzeństwa — starszą siostrę Annę (1559–1599) i młodszego brata Albrechta III (zm. 1618/1619). Jego siostra w 1575 roku wyszła za mąż za Sebastiana Vogta (1547–1601), ławnika wrocławskiego (1581–1595), członka sądu lennego księstwa wrocławskiego (1588–1595) (APWr, AmWr, 454 [C 15], s. 69–72), a wreszcie rajcę miasta Wrocławia (1596–1601) (Markgraf, Frenzel, 1882, s. 55–58)¹¹. Sebald w 1597 roku wraz z młodszym bratem został podniesiony do stanu rycerskiego Królestwa Czeskiego i krajów dziedzicznych Habsburgów (Pusch, 1991, s. 9–12).

Po śmierci swojej siostry Anny (1599) i jej męża Sebastiana Vogta (1601) Sebald Sauermann został jednym z opiekunów prawnych ich osieroconych i małoletnich dzieci (APWr, AmWr, 873 [G 9, 11], k. 168v–169r).

Z kolei o Albrechcie III zachowało się bardzo niewiele wiadomości. Być może jest on tożsamy z „Albertem Saurmanem de Jackschöнау”, który wpisał się w metrykach uniwersytetów w Lipsku (1588), Heidelbergu (1591)¹², Padwie (1593), Sienie (1594, 1599), Bolonii (1596–1597) i Orleanie (1600) (Förstemann, Weisenborn, Juntke, 1894, s. 356; Toepke, 1886, s. 152; Zonta, 2004, s. 377, nr 1230; Ridderikhoff, De Ridder-Symoens, 2015, s. 463). Wiadomo, że był właścicielem dóbr w Sobkowicach (Zopkendorf), Brzezince Małej (Klein Bresa), Milinie Górnym (Ober Fürstenau) w okręgu średzkim księstwa wrocławskiego, a także w Sadowicach (Sadewitz) i Pietrzykowicach (Klein Peterwitz) razem ze starszym bratem. Ożenił się ze szlachcianką Susanne von Kottulinsky, z którą doczekał się dwóch synów — Sebald i Alberta (Weltzel, 1869, s. 117; Pusch, 1990, s. 40–41).

O późniejszym życiu Sebald Sauermana również wiadomo stosunkowo niewiele. W 1587 roku ożenił się z Susanną, córką wspomnianego Melchiora Lange (zm. 1584), doktora obojga praw i syndyka wrocławskiego, oraz Marty von Heugel (zm. 1575) (Weltzel, 1869, s. 116; Pusch, 1990, s. 40)¹³. Dwa lata później zakupił dobra we wsiach Sadowice i Pietrzykowice (Weltzel, 1869, s. 116). W 1597 roku jego żona zmarła; została pochowana w kościele św. Elżbiety (APWr, AmWr, 3987 [P 58], k. 177r). Rok wcześniej sporządziła testament, w którym przekazywała cały swój majątek mężowi oraz 100 talarów na rzecz ubogich (Weltzel, 1869,

¹¹ Z okazji zaślubin Anny Sauermann i Sebastiana Vogta ukazał się jednokartowy druk okolicznościowy, wydany w Wittenberdze u Clemensa Schleicha i Antona Schöne w 1575 roku. Jego egzemplarz przechowywany jest w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu (zob. Anders, Beckmann, 2003, s. 852, nr 2331).

¹² Wpisał się do metryki wraz z dwoma innymi wrocławianami — Antonem Wildenbergiem i Lorenzem Morenbergiem.

¹³ Sebald Sauermann 8 lipca 1587 roku zawarł układ z opiekunami prawnymi żony w sprawie zabezpieczenia posagu i wiana w wysokości 2 tysięcy florenów węgierskich (zob. APWr, AmWr, 872 [G 9, 10], k. 135v). Prawdopodobnie ten Melchior jest tożsamy ze wspomnianym wcześniej współnikiem handlowym Bartholomäusa Viatisa Starszego i Georga Fürsta.

s. 116). Ostatecznie darowała jako jałmużnę 100 florenów węgierskich (APWr, AmWr, 3945 [P 33, 1], k. 112r).

W latach 1592–1593 i 1603–1609 Sebald Sauer mann był członkiem sądu lennego (*Mannrechtssitzer*) księstwa wrocławskiego (APWr, AmWr, 454 [C 15], s. 71, 74–76). W 1596 roku zakupił dobra we wsi Kreiselwitz (obecnie część Krzyżowic) pod Wrocławiem (APWr, DmWr, 12205 [YY 3]). Wraz z Konradem III von Hochbergiem (1558–1613) i Hansem von Gruttschreiberem (1548–1605) był adresatem dedykacji dzieła wrocławskiego uczonego i poety Caspara Cunrada (1571–1633) *Threnodia seu de tristissimis seculi hujus plusquam ferrei calamitatibus*, wydane go w legnickiej drukarni Nicolausa Schneidera w 1598 roku¹⁴. W latach 1603–1605 prowadził spór o młyn, który zbudował jego sąsiad Hoyer von Gartz (1565–1617) w swojej wsi Romnów (APWr, Depozyty rodzinne, Rep. 132d, 292 [20]). W 1609 roku zaś rada miejska Wrocławia potwierdziła jego prawa do dóbr we wsi Sadowice (APWr, DmWr, 12384 [YY 71]). W 1615 roku Sauer mann był członkiem reprezentacji stanów protestanckich, która udała się do biskupa wrocławskiego, aby bronić swobód wyznaniowych luteranów z Nysy, naruszanych przez władze biskupie (Kastner, 1854, s. 176, przyp. 7). Według Oskara Puscha (1990, s. 40) w ostatnich latach życia sprawował funkcję starszego ziemskiego (*Landesältester*) księstwa wrocławskiego¹⁵.

Po długim okresie wdowieństwa Sebald Sauer mann ożenił się po raz drugi — ze swoją dalszą krewną Barbarą Sauer mann (1595–1616), córką Adama (zm. 1602), pana na Wierzbicach (Ober Schlantz)¹⁶. Małżonków dzieliła różnica 34 lat. Nie było im też dane cieszyć się długo wspólnym szczęściem. Barbara odeszła 12 września 1616 roku, a niecałe trzy miesiące później — 9 listopada — zmarł Sebald Sauer mann. Oboje zostali pochowani w styczniu następnego roku w kościele w Domasławiu. W związku ze śmiercią małżonków ukazały się drukiem wiersze żałobne autorstwa Johanna Fabra oraz Zachariasa i Davida Waltherów pod tytułem *Carmina lugubria In praeproperum quidem sed beatum Obitum [...] Sebaldi a Saurman & Schlantz [...]*¹⁷.

W zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu zachował się w dziełnastowiecznym odpisie testament Sebald a IV Sauer manna (Oddział Rękopisów, Akc. 1949/313, k. 4–8)¹⁸. Został on sporządzony w Pietrzykowicach

¹⁴ Książka ta znajduje się w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu, Oddział Starych Druków, sygn. 352173.

¹⁵ Weltzel (1869) nie podaje tej wiadomości.

¹⁶ Do II wojny światowej w kościele w Domasławiu znajdowało się epitafium figuralne Adama Sauer manna (Lutsch, 1889, s. 439).

¹⁷ Druk ten znajduje się w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu, Oddział Starych Druków, sygn. 537324 (dawna sygn. 4 W 97/16). Informację o tym druku okolicznościowym podaje, ale bez wskazania na tytuł, Weltzel (1869, s. 116).

¹⁸ Treść testamentu na podstawie oryginalnego, niezachowanego zapisu w *Libri perpetuorum* miasta Wrocławia podaje też Weltzel (1869, s. 116).

19 marca 1612 roku i poświadczony przez ośmiu szlachciców. Faktycznie stanowił kodycył, zmieniający poprzednią ostatnią wolę wrocławskiego patrycjusza. Sebald Sauermann uczynił w nim swoim spadkobiercą brata Albrechta, zapisując mu wszystkie swoje dobra ruchome i nieruchome pod warunkiem wykonania kilku legatów. Młodszy brat zgodnie z umową ślubną miał przekazać wdowie jej posag i dodatkowo 5 tysięcy talarów. Wobec wcześniejszej śmierci żony zapis ten nie został zrealizowany. Sauermann jednocześnie odstępował dwie trzecie udziału własności kamienicy przy Herrengasse (obecnie ulica Kiełbaśnicza) we Wrocławiu matce swojej pierwszej żony, która posiadała w niej pozostałą trzecią część i wolne mieszkanie. Ponadto chciał jej zwrócić dwie suknie po pierwszej żonie. Sebald Sauermann zapisał też pewne sumy swoim siostrzeńcom, dzieciom Sebastiana Vogta i Anny Sauermann, dla których był opiekunem prawnym po śmierci rodziców — Hans i Sebald mieli otrzymać po 500 talarów, Sebastian — 200 talarów, a siostrzenica Anna — 1200 talarów i mały łańcuch pancerny (niem. *kleine Panzer Kette*). Prócz nich został obdarowany kuzyn Hans Georg Sauermann, który miał otrzymywać 100 talarów rocznie przez okres kształcenia w szkołach prywatnych, a gdyby został wysłany na uniwersytet — 200 talarów rocznie aż do ukończenia 30. roku życia, kiedy miał otrzymać dodatkowo 2 tysiące talarów. Sebald IV zapisał również swojemu przyjacielowi Danielowi Rindfleischowi (1562–1621), doktorowi medycyny, uczonemu i fizykowi miejskiemu Wrocławia, kwotę 100 florenów węgierskich¹⁹. Ponadto w swoim testamencie polecił przeznaczyć określone dochody z rodzinnej fundacji („Gestift der Sauer Männer von Schlanz undt Jackschenaw”) na zakup płótna i obuwia dla ubogich, 200 talarów na potrzeby kościoła w Jaksonowie oraz 100 talarów na budowę domu parafialnego w Sośnicy. Na tym kończy się lista legatów Sebald Sauermana.

Należy wspomnieć, że po śmierci matki w 1595 roku Sebald Sauermann razem z rodzeństwem ufundowali niezachowane epitafium w kościele św. Elżbiety we Wrocławiu, upamiętniające oboje rodziców²⁰. Znajdowało się na czwartym filarze od strony południowej, obok pomnika ich pradziada — Sebald Sauermana (zm. 1508)²¹. Było to epitafium architektoniczne w postaci rozbudowanej

¹⁹ Na temat Daniela Rindfleisch zob. Pusch, 1988, s. 394–395; Zonta, 2004, s. 366–367, nr 1165.

²⁰ Pomnik Sebald III Sauermana i Anny z Schillingów istniał już w pierwotnej postaci, kiedy Hermann Luchs opracowywał zabytki fary elżbietańskiej (zob. Luchs, 1863, s. 52, nr 109). Pierwotną kompozycję epitafium i treść inskrypcji można odtworzyć na podstawie opisu nagrobków i epitafiów wrocławskiego kościoła św. Elżbiety z 1649 roku, znajdującego się w zespole akt miejskich (APWr, AmWr, 3988 [P 58a], s. 5–6). Niedawno był on przedmiotem edycji (por. Gołaszewski, Górski, 2016, s. 155–156). Krótki opis epitafium zamieścił również Weltzel (1869, s. 114). Niestety tomy inwentaryzacji hrabiego Hoverdena ze zbiorów dawnej Biblioteki Miejskiej we Wrocławiu, w których znajdowały się rysunki tego epitafium (R 2128, R 2131), nie zachowały się.

²¹ We wspomnianym rękopisie o pomnikach elżbietańskich z 1649 roku określono, że mieścił się „na pierwszym filarze” (Gołaszewski, Górski, 2016, s. 9, 66–67, 155–156). Zapewne był to jed-

edikuli z parą wolnostojących kolumn, wykonane z różnego rodzaju kamienia i metali, z bogatym programem heraldyczno-inskrypcyjnym. Pole środkowe zostało podzielone na dwie części z herbami i cytatami z Pisma Świętego. Strona lewa z perspektywy widza była poświęcona Sebaldowi III Sauermannowi, prawa zaś — Annie Schilling²². Poniżej został umieszczony owalny, podłużny obraz, namalowany na blasze miedzianej, przedstawiający anioła budzącego Eliasza ze snu, ujęty w ornamentalne, mosiężne zdobienia²³ (temat centralnego obrazu należy uznać za nietypowy dla śląskiej sztuki sepulkralnej)²⁴. Edikulę wieńczył trójkątny przyczółek z trzema obeliskami z figurami cnót teologicznych (*Charitas, Fides, Spes*). Epitafium spoczywało na cokole z inskrypcją w języku łańciskim, informującą o zmarłych rodzicach oraz o fundacji rodzeństwa. U samego dołu znalazła się mosiężna tablica z inskrypcją w języku niemieckim na temat śmierci każdego z małżonków²⁵. Na końcu napisu został umieszczony monogram „CR”, na podstawie którego jej koncepcję, a być może i całego epitafium, można przypisać wrocławskiemu kaligrafowi Casparowi Rauchowi (1555–1621/1622)²⁶.

PODRÓŻ EDUKACYJNA SEBALDA SAUERMANNA

Podróż edukacyjną Sebalda Sauermanna można odtworzyć na podstawie wpisów zebranych przez niego inskrypcji sztambuchowych, wpisów do metryk uniwersyteckich oraz notatek zawartych w jego książkach. Jej pierwszym etapem był uniwersytet w Lipsku. W 1578 roku Sebald wpisał się do tamtejszej metryki uniwersyteckiej w semestrze letnim. Jako Ślązak został zaliczony do nacji polskiej (Erler, 1909, s. 387). Co ciekawe, Sauermann na początku swojej podróży prawdopodobnie pominął uniwersytet Viadrina we Frankfurcie nad Odrą, który cieszył się dużą popularnością wśród mieszkańców Śląska ze względu na bliskość

nak czwarty filar nawy — pierwszy po wejściu do świątyni od strony południowej. W 1840 roku obydwa rodzinne pomniki znajdowały się jeszcze obok siebie (Kunisch, 1841, s. 44).

²² Cytat ze Starego Testamentu po stronie lewej (Ps 4, 4), z Nowego Testamentu po prawej (2 Kor. 9, 10).

²³ Zapewne było to przedstawienie odnoszące się do Starego Testamentu (1 Krl 19, 5–8).

²⁴ Temat anioła budzącego i karmiącego Eliasza pojawia się jeszcze wśród obrazów na parapiecie empery kolatorskiej w kościele św. Michała Archanioła w Czernicy, datowanej na około 1615 rok (zob. Harasimowicz, 1992, s. 137–139).

²⁵ Był to jedyny zachowany element epitafium w 1944 roku. W zbiorach Instytutu Herdera w Marburgu zachowała się jego fotografia (zob. Herder-Institut Marburg, *Bildkatalog, Niederschlesisches Bildarchiv, Inv.-Nr. 113812*, <https://www.herder-institut.de/bildkatalog/iv/113812>, dostęp: 1.10.2022).

²⁶ Na temat Caspara Raucha zob. Buchwald, 1919, s. 216–223; Oszczanowski, Gromadzki, 1995, s. 117.

geograficzną²⁷. Po pobycie w Lipsku wyruszył dalej do Wittenbergi, gdzie został immatrykulowany 21 stycznia 1580 roku wraz z 16 innymi osobami. Warto zwrócić uwagę na to, że tego samego dnia do tamtejszej metryki uniwersyteckiej wpisało się również trzech innych wrocławian — Gregorius Frisch oraz bracia Jeremias i David Weiglerowie (Förstemann, Weissenborn, Juntke, 1894, s. 286).

W marcu 1581 roku młody Sebald Sauermann znajdował się już w Bazylei, gdzie dokonał wpisu do metryki uniwersyteckiej (Wackernagel, Sieber, Sutter, 1956, s. 290, nr 133). Razem z nim wpisali się jego krewny Georg Sauermann²⁸ i wspomniany G. Frisch, którego mógł poznać wcześniej — podczas studiów w Lipsku i Wittenberdze (Erler, 1909, s. 120; Förstemann, Weissenborn, Juntke, 1894, s. 286). W Bazylei zawarł też znajomość z Hieronimem Reusnerem z Lwówka Śląskiego. Ten zadedykował wrocławianom — braciom Johannowi i Heinrichowi Schmidtom oraz Sebaldowi Sauermannowi — swoje wydrukowane tezy o pocie, o których miał dyskutować pod przewodnictwem Thomasa Erasta (1524–1583) (Frank, 2005, t. 3, s. 2971–2975, nr 656)²⁹.

Dalszy szlak podróży edukacyjnej Sebalda Sauermanna można odtworzyć wyłącznie na podstawie wpisów w jego sztambuchu. Zgodnie z zawartymi tam informacjami w latach 1581–1582 przebywał głównie w Bazylei. Na początku sierpnia 1581 i w lutym następnego roku na krótko odwiedził Zurych; od lutego do kwietnia 1583 roku po raz kolejny przebywał w tym mieście. Stamtąd pojechał do Genewy, gdzie spędził czas od maja do połowy sierpnia. Potem skierował się do południowej Francji, o czym może świadczyć wpis otrzymany w Nîmes. Następnie wyruszył na północ, odwiedzając po drodze Lyon i Vienne. W październiku 1583 roku Sauermann znalazł się w Bourges, gdzie pozostał aż do połowy czerwca 1585 roku. Tam zebrał wiele wpisów studentów i profesorów miejscowego uniwersytetu. Nie wiadomo, czy wpisał się do tamtejszych metryk uniwersyteckich, ponieważ nie zachowały się one dla omawianego okresu³⁰. Później wyjechał do Paryża, w którym przebywał aż do maja 1586 roku, po czym wyruszył w podróż na Wyspy Brytyjskie.

Był to najbardziej nietypowy element podróży edukacyjnej Sauermanna, ponieważ Anglia, a tym bardziej Szkocja, nie były wówczas popularnymi miejscami

²⁷ Na temat Ślązaków studiujących we Frankfurcie nad Odrą zob. Kliesch, 1961, s. 28–49.

²⁸ Prawdopodobnie jest on tożsamy z kuzynem Sebalda IV, synem brata jego ojca — Albrechta Sauermanna (1523–1572). W latach 1585–1586 podróżował po Włoszech, gdzie immatrykulował się na uniwersytetach w Padwie, Sienie i Bolonii (Weltzel, 1869, s. 113, 115–116; Pusch, 1990, s. 39; Zonta, 2004, s. 378, nr 1231).

²⁹ *Theses de sudore, agitandae XVI. die Novembris in Schola Medica inclutae Academiae Basiliensis. Quas moderatore CL.V.D.D. Thoma Erasto, asseret Hieronymus Reusnerus Leorinus, Basileae Helvetiorum: excudebat Leonardus Ostenius, 1581.* Ich egzemplarz znajduje się w Universitätsbibliothek Basel (Diss 25:6).

³⁰ Por. Dotzauer, 1971, s. V–VI. Na temat nacji niemieckiej na uniwersytecie w Bourges zob. Garnier, 1908, s. 5–67.

wypraw Ślązaków³¹. Co więcej, trudno ustalić dla niej dokładne motywacje. Wiadomo, że na początku maja przebywał w Londynie, skąd pojechał dalej na północ — do Szkocji. Tam odwiedził Edynburg (24 maja 1586 roku) i Dundee (30–31 maja 1586 roku). Na przełomie lipca i sierpnia z powrotem znalazł się w Londynie. W bliżej nieznanym czasie odwiedził również Canterbury.

Opuściwszy Wyspy Brytyjskie, Sauermann powrócił do Paryża, gdzie we wrześniu 1586 roku zebrał do swego sztambucha jeszcze kilka wpisów. Następny i zarazem ostatni wpis w albumie został napisany we Wrocławiu w sierpniu 1588 roku. Jego autorem był Adam Sauermann (zm. 1601) — ojciec jego przyszłej, drugiej żony³². W związku z tym można uznać, że po połowie września 1586 roku Sebald Sauermann, mający już około 25 lat, zakończył swoją podróż edukacyjną i prowadzenie sztambucha, wróciwszy do rodzinnego miasta.

Na początku rozważań nad edukacją zagraniczną wrocławian należy zwrócić uwagę na Abrahama von Jenckwitza (1538–1606), którego podróż edukacyjną i późniejsze życie można uznać za przykład wczesny i jednocześnie wzorcowy. W latach 1557–1563 prowadził on również sztambuch, dokumentujący jego pobyt w Wittenberdze, Genewie, Dole, Bourges, Orleanie i Paryżu. Jest to najstarszy znany album przyjaźni prowadzony przez Ślązaka. Był to interfoliowany wolumin, składający się z dwóch, współoprawnych druków wydanych w 1558 roku w liońskiej oficynie Jeana de Tournes Starszego, ilustrowanych drzeworytami Bernarda Salomona — *Historiarum memorabilium ex Genesi descriptio* Guillaume’a Paradina i *Historiarum memorabilium ex Exodo, sequentibusque libris descriptio* Willema Borluyta. Jenckwitz zebrał w nim autografy najwybitniejszych humanistów niemieckich i francuskich swoich czasów, na przykład Filipa Melanchtona, Caspara Peucera, Jana Kalwina czy Teodora Bezy (Volger, 1881, s. 456–457)³³.

³¹ Na temat niemieckich podróżników po Anglii XVI–XVII wieku zob. Schaible, 1885, s. 282–330. Z kolei na temat szesnastowiecznych podróży do Szkocji zob. Rackwitz, 2007, s. 92–113. Wiadomo, że do Anglii w latach pięćdziesiątych XVI wieku przyjechał podczas swojej *peregrinatio academica* Joachim vom Berge (1526–1602), szlachcic śląski z księstwa głogowskiego, późniejszy dyplomata, polityk i humanista (Zonta, 2004, s. 172–173, nr 75). Anglię w sierpniu–wrześniu 1598 roku w ramach swojej podróży edukacyjnej odwiedził również wrocławski patrycjusz Christoph Rehdiger (1579–1636). Jego ochmistrem był Paul Hentzner (1558–1623), który opisał tę peregrynację w dziele *Itinerarium Germaniae, Galliae, Angliae, Italiae Scriptum a Paulo Hentznero [...]*, Norimbergae: Sumtibus Autoris, & typis Abrahami Wagenmanni excusum, 1612 (o Anglii zob. s. 113–160). Na temat Ch. Rehidgera zob. Pusch, 1988, s. 310–311; Zonta, 2004, s. 363, nr 1146. Wyprawę do Anglii i Szkocji odbył w latach 1584–1585 ponadto pomorski szlachcic Lupold von Wedel, który utrwalił ją w opisie swoich podróży i przygód wojennych (zob. Bär, 1895, s. 311–368; Bülow, 1895, s. 223–270). Jest ona szczególnie cenna, ponieważ Wedel przemierzał Brytanię nieco ponad rok przed Sauermannem.

³² BJ, Berol. Ms. Alba amic. 5, k. 24r; zob. Pusch, 1990, s. 42.

³³ Kalwin wpisał mu się krótko przed odjazdem z Genewy, do której przybył z Bourges w związku z wybuchem religijnej wojny domowej we Francji w 1562 roku (Schwarz, 1962, s. 1224–1225).

Właściciel wolumentu miał również okazję poznać Konrada Gesnera (1516–1565), wybitnego humanistę i przyrodnika z Zurychu, któremu zostawił wpis w sztambuchu³⁴. Należy dodać, że większą część podróży odbył on z wspomnianym już Thomasem Rehdigerem (Biber, 1931, s. 116), a ich opiekunami byli Hubert Languet (1518–1581) (Budinszky, 1876, s. 159) i Karol Kluzjusz (1526–1609) (Hunger, 1927, s. XVII, XXI, 60–62, 71, 74, 406). Po powrocie do rodzinnego miasta — od 1568 roku nieprzerwanie aż do śmierci — Jenckwitz piastował funkcje ławnika lub rajcy. W latach 1588–1606 był przewodniczącym rady miejskiej i tytularnym starostą księstwa wrocławskiego (Markgraf, Frenzel, 1882, s. 105). Oprócz tego zasiadał w sądzie lennym księstwa wrocławskiego (1569–1571, 1580) (APWr, DmWr, 454 [C 15], s. 63–64, 65). W związku z bezpotomną śmiercią w testamencie zapisał pewną ilość odsetek ze swoich listów rentowych na pokrycie kosztów studiów swoich krewnych (Posadowsky-Wehner, 1891, s. 3). We wrocławskim kościele św. Elżbiety upamiętniła go chorągiew nagrobna (Luchs, 1863, s. 46, nr 71; Gołaszewski, Górski, 2016, s. 210, nr 195).

Jak wskazała Jill Bepler (2005, s. 191–203), sztambuchy były często prowadzone z myślą o ich przyszłych czytelnikach, zwłaszcza z kręgu rodzinnego. Po śmierci posiadacza miały trafić do rodzinnego księgozbioru lub archiwum, aby przetrwać dla potomnych i służyć im na przykład przy ustalaniu przyszłych tras podróży edukacyjnych. W związku z tym należy się przyjrzeć, czy podróż edukacyjna Sauermanna nie wiodła przypadkiem po szlakach przetartych przez jego przodków i krewnych, a tym samym — czy nie wpisywała się w pewną tradycję rodzinną.

O wykształceniu i podróżach ojca — Sebalda III Sauermanna — wiadomo niewiele. Pewne jest, że przez pewien czas towarzyszył innemu wrocławianinowi — Seyfriedowi Rybischowi (1530–1584) w jego podróży po Rzeszy Niemieckiej, Francji, Niderlandach i Italii³⁵. Jak wynika z *itinerarium* Rybischa, obydwaj młodzi patrycjusze spotkali się 12 września 1548 roku we Frankfurcie nad Menem. Dalej wyruszyli razem w podróż po Nadrenii, Niderlandach i północnej Francji. Trasa ich wyprawy prowadziła kolejno przez Moguncję, Koblencję, Andernach, Bonn, Kolonię, Akwizgran, Maastricht, Leuven, Brukselę, Mechelen, Antwerpię, Gandawę, Brugię, Arras i Amiens. Wrocławianie 12 października 1548 roku dotarli do Saint-Denis, a następnie do Paryża. Niecały rok później, 25 września 1549 roku, Rybisch, Sauermann i dwóch innych towarzyszy podróży opuścili Paryż i udali się do Orleanu. Tam drogi młodych wrocławian się rozeszły (Hiernard, 2017, s. 62, 74; Foerster, 1907, s. 221). Można więc stwierdzić, że wizyta Sebalda IV w Paryżu, a być może i innych rejonach północnej Francji, była inspirowana ojcowską wyprawą³⁶.

³⁴ Szwajcarski uczonej dopisał przy jego inskrypcji, że Jenckwitz uznawał się za przyjaciela Johanna Cratona (zob. Durling, 1965, s. 141, 152).

³⁵ Krótką biografię Seyfrieda Rybischa opracował Richard Foerster (1907, s. 217–229).

³⁶ Na temat związków kulturalnych Wrocławia z Francją w XVI wieku zob. Maleczyńska, 1968, s. 35–48.

Podróż Sauermanna wykazuje także podobieństwo do szlaków edukacyjnych, które przebyli jego wujowie — Daniel II, Gottfried i Martin Schillingowie. Pierwsi dwaj zapisali się na uniwersytet w Lipsku w semestrze zimowym 1556 roku, dołączając do grona studentów nacji polskiej (Erler, 1895, s. 712). Krótko potem, w lipcu tego samego roku, zostali wpisani do metryki uniwersytetu w Wittenberdze (Försteman, 1841, s. 320). Niestety dalsze studia Daniela II Schillinga pozostają nieznanne.

Znacznie lepiej poświadczone są w metrykach uniwersyteckich i sztambuchach podróże edukacyjne pozostałych wujów Sauermanna — Gottfrieda i Martina Schillingów. Pierwszy z nich rozpoczął swoją wyprawę od uniwersytetu we Frankfurcie nad Odrą, na który zapisał się w semestrze zimowym 1566 roku (Friedländer, Liebe, Thenner, 1887, s. 191; Pusch, 1990, s. 112). Potem przeniósł się do uniwersytetu w Tybindze, gdzie został wpisany do metryk z datą 21 maja 1568 roku (Hermelink, 1906, s. 480, nr 169/17). Podczas pobytu w mieście nad Neckarem prowadził sztambuch w latach 1569–1571 (Volger, 1881, s. 470). Następnym etapem jego podróży edukacyjnej był Heidelberg, w którym został immatrykulowany 9 sierpnia 1570 roku (Toepke, 1886, s. 56). Później zapisał się na uniwersytet w Orleanie — w czasie kiedy prokuratorem nacji niemieckiej był Ślązak, Karl Hornig von Weigwitz (24 września–31 grudnia 1571 roku) (Ridderikhoff, De Ridder-Symoens, Heesakkers, 2013, s. 186). Przebywał tam jeszcze na początku czerwca 1572 roku, kiedy wpisał się do albumu Johanna Franza Reichweina von Montabaura (około 1552/1555–1596) (Seibold, 2015, s. 34, 129). Następnie pojechał do Bazylei, gdzie dokonał wpisu do metryki uniwersytetu za rektoratu Theodora Zwingera Starszego (1 maja 1572 – 30 kwietnia 1573 roku) (Wackernagel, Sieber, Sutter, 1956, s. 215, nr 39). W maju 1573 roku wpisał się zaś do metryki uniwersytetu w Padwie, a trzy miesiące później — w Bolonii (Zonta, 2004, s. 385, nr 1270). Na początku stycznia 1576 roku przybył do Kolonii nad Renem, gdzie towarzyszył w ostatnich dniach życia swojemu wujowi Thomasowi Rehdigerowi. Ten na mocy testamentu przekazał mu sumę 4 tysięcy talarów (Biber, 1931, s. 115). Krótko potem Gottfried zakończył ostatecznie podróż edukacyjną i powrócił do Wrocławia, aby zająć się gospodarowaniem rodzinnym majątkiem i działalnością we władzach miejskich.

Podobnym szlakiem przebiegała zagraniczna podróż edukacyjna najmłodszego z wujów Sebalda Sauermanna — Martina Schillinga (Pusch, 1990, s. 113). Rozpoczęła się od pobytu na uniwersytecie w Wittenberdze, na który zapisał się w październiku 1568 roku (Försteman, Weissenborn, Juntke, 1894, s. 148). Jeszcze w tym samym roku Schilling przeniósł się do Lipska, gdzie wpisał się do metryki w semestrze zimowym 1568 roku (Erler, 1909, s. 397). Później, 16 września 1573 roku, został immatrykulowany na uniwersytecie w Heidelbergu wraz z Johannem i Peterem von Monau z Wrocławia oraz Balthasarem Lede z Nysy (Toepke, 1886, s. 68). Następnie udał się do Bazylei. Tam wpisał się do metryki za rek-

toratu Samuela Grynaeusa (1 maja 1574 – 30 kwietnia 1575 roku) razem z Nicolausem III Rehdigerem, Gerhardem Brandesem z Gdańska, Hieronymem Gareisenem z Torgawy i Johannem Welsem ze Zgorzelca (Wackernagel, Sieber, Sutter, 1956, s. 228, nr 33). Dalszy szlak edukacyjny zaprowadził Martina Schillinga do Italii. W sierpniu 1577 roku dokonał immatrykulacji na uniwersytecie w Padwie, natomiast w październiku następnego roku — w Sienie (Zonta, 2004, s. 386, nr 1275). Wczesną wiosną 1579 roku Schilling razem z Nicolausem III Rehdigerem, Matthäusem Wackerem i Laurentiusem Scholzem wyruszył w dłuższą podróż, odwiedzając Rzym i Neapol, a w drodze powrotnej — Florencję i Mediolan. Tam grupa się rozdzieliła. Schilling z Scholzem pojechali do południowej Francji przez Szwajcarię (Gebauer, 1931, s. 135; Oszczanowski, 2004, s. 103). Wrocławianie 20 maja 1579 roku zostali przyjęci w poczet studentów akademii genewskiej. Schilling został studentem prawa, zaś Scholz — medycyny (Stelling-Michaud, Stelling-Michaud, 1959, s. 102). Jak wynika z wpisu w sztambuchu Davida Wirsunga (Herzogin Anna Amalia Bibliothek in Weimar, Stb 134, k. 68v), w sierpniu 1579 roku Schilling ponownie zawitał do Bazylei. W sierpniu 1579 roku w oficynie Sebastiana Henricpetriego ukazało się też dzieło Giulia Cesarego Aranziego *De humano foetu libellus* w opracowaniu Scholza z dedykacją dla Schillinga, datowaną na 28 lipca (Schottenloher, 1953, s. 150, nr 330)³⁷. Z początkiem 1580 roku powrócił do Wrocławia, kończąc tym samym swoją podróż edukacyjną (Gillet, 1860, cz. 2, s. 92). Warto wspomnieć, że wraz z Nicolausem III Rehdigerem i braćmi von Monau należał do humanistyczno-kalwińskiego kręgu korespondencyjnego Johanna Cratona von Krafftheima i Zachariasa Ursinusa (Gillet, 1860, cz. 2, *passim*).

Martin Schilling, tak jak jego starszy brat Gottfried, prowadził sztambuch. Jego album przyjaźni był interfoliowanym egzemplarzem *Emblemata, et aliquot nummi antiqui operis* Joannesa Sambucusa, wydany w słynnej antwerpskiej oficynie Christophe'a Plantina w 1574 roku. Został oprawiony w świńską skórę ze złożonymi obcięciami bloku książki. Na okładzinach znajdowały się tłoczone w złocie portrety popiersiowe Marcina Lutra i Filipa Melanchtona. Co ciekawe, Schilling gromadził wpisy od 1568 do 1577 roku, co oznacza, że nadał sztambuchowi opisaną formę w trakcie lub po zakończeniu zbierania inskrypcji. Album zawierał 76 inskrypcji, otrzymanych w Wittenberdze, Heidelbergu i Bazylei (Volger, 1881, s. 470, nr 64).

Analizując miejsca, w których dokonano wpisów sztambuchowych, można stwierdzić, że podróż edukacyjna Sebalda Saueremanna w pewnej mierze powtarzała szlaki, które wcześniej przemierzali jego ojciec i dwaj młodsi wujowie. Szczególnie jednak zwraca uwagę podobieństwo do przebiegu podróży Gottfrieda i Martina Schillingów, którzy byli opiekunami prawnymi matki i niepełnoletnie-

³⁷ *Ivl. Caes. Arantii Bononiensis, ... De Hvmano Foetv Libellvs. A Laurentio Scholzio, Silesio, eius discipulo, in lucem editus*, Basileæ: (Per Sebastianvm Henricpetri), 1579, k. sygn. [a1]v-a4v. Egzemplarz tego druku znajduje się w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu, Oddział Starych Druków, sygn. 4520445 (dawna sygn. Med. III. Oct. 7248).

go rodzeństwa Sauermanna. Wszyscy odwiedzili Wittenbergę i Lipsk, a potem prawie te same miejsca w Szwajcarii i Francji. Schillingowie podróżowali po Italii, co w przypadku ich siostrzeńca jest co najmniej wątpliwe, a co najwyżej — niepoświadczone. Tym, co czyni podróż Sauermanna wyjątkową, jest natomiast wyprawa na Wyspy Brytyjskie, które w omawianym czasie raczej nie były miejscem przyciągającym podróżników z kontynentu. Motywacje do obrania tego kierunku podróży niestety pozostają niejasne. Warto również zwrócić uwagę na to, że sam będąc nominalnie luteraninem, podczas swojej podróży edukacyjnej przebywał w wielu miejscach z silnymi środowiskami kalwińskimi i poznał licznych zwolenników wyznania reformowanego. Nie wiadomo, czy Sauermanna interesowały spory doktrynalne, nurtujące protestantyzm w omawianym okresie, i czy zajmował wobec nich konkretne stanowisko.

KRĄG ZNAJOMYCH I PRZYJACIÓŁ SEBALDA SAUERMANNA W ŚWIETLE JEGO SZTAMBUCHA

Wieloletnia podróż edukacyjna oraz przemierzanie kolejnych krain i miast sprzyjały zawieraniu licznych znajomości i przyjaźni. Nie inaczej było w przypadku Sebalda Sauermanna. Część z tych kontaktów można poznać, przeglądając zawartość jego sztambucha. Najwięcej inskrypcji pochodzi z pobytów w Bazylei (55) i Bourges (44). Znacznie mniej otrzymał ich w Zurychu (16), Genewie (13) i Paryżu (15). Pozostałe wpisy, które poświadczają podróż po południowej Francji i Brytanii, mają charakter jednostkowy. Na podstawie tej obserwacji można stwierdzić, że Sauermann zebrał większość inskrypcji w kręgach uniwersyteckich.

W tym miejscu warto przyjrzeć się, kim byli autorzy wpisów ze sztambucha Sauermanna — do jakich grup społecznych należeli i z jakich krajów się wywodzili. Na samym początku należy wyróżnić grupę profesorów. Z okresu bazylejskiego pochodzą trzy wpisy profesorskie — teologa Johanna Jacoba Grynaeusa (1540–1617) oraz jurystów François Hotmana Młodszego (1524–1590) i Basiliusa Amerbacha Młodszego (1533–1591) (zob. ilustracje 2, 3)³⁸. W Bazylei wrocławianin poznał też wędrownego uczonego Catharina Dulcisa (1540–1626), będącego wówczas preceptorem trzech francuskich szlachciców (Wackernagel, Sieber, Sutter, 1956, s. 227, nr 28–31)³⁹. Potem, w Genewie w 1583 roku, otrzymał wpis od Denisa Godfroya (1549–1622), wybitnego francuskiego jurysty, autora nowego opracowania *Corpus juris civilis*⁴⁰. Później, w Bourges, swój autograf zostawił mu wybitny profesor jurysprudencji Jacques Cujas (1522–1590) (zob. ilustracja 4)⁴¹. Trzeba

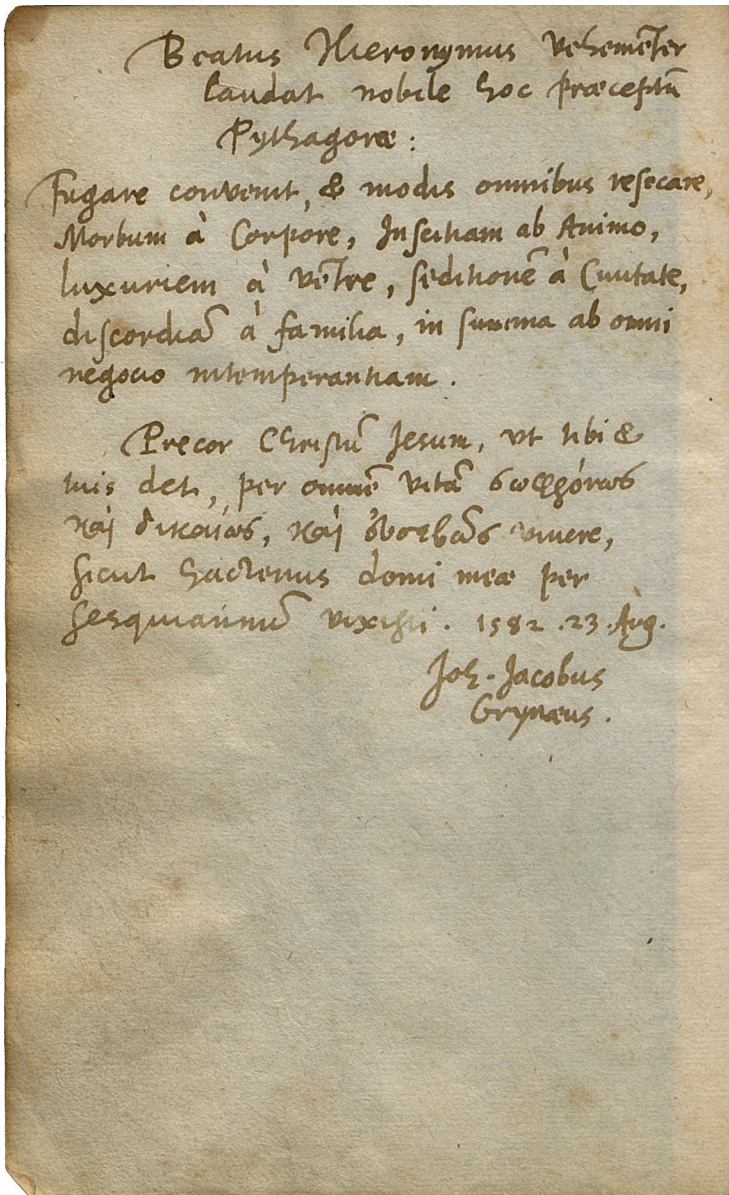
³⁸ BJ Berol. Ms. Alba amic. 5, k. 140v (Grynaeus), 141r (Hotman), 147r (Amerbach).

³⁹ *Ibidem*, k. 37v.

⁴⁰ *Ibidem*, k. 115r.

⁴¹ *Ibidem*, k. 53r.

przy tym nadmienić, że dzieła prawnicze Hotmana i Cujasa cieszyły się dużą popularnością wśród mieszczaństwa wrocławskiego (Maleczyńska, 1968, s. 95–97).

Il. 2. Sztambuch Sebald Sauermana, wpis Johanna Jacoba Grynaeusa, [Bazylea], 23 sierpnia 1582 roku. BJ, Berol. Ms. Alba amic. 5, k. 140r.

Fot. Pracownia Reprograficzna BJ

144

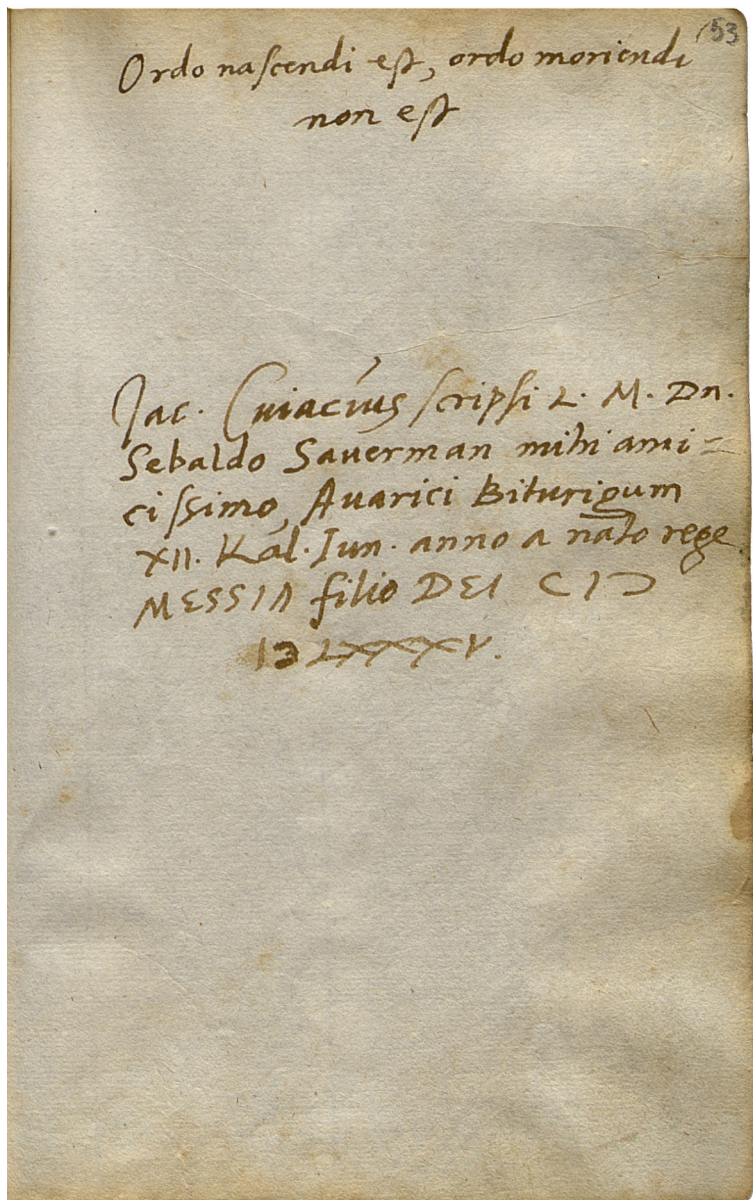
August. de verb. dom.
~~huc~~ 47

Si ducturi estis uxores, ser-
 uate deos uxoris vestras.
 Quales vultis ad vos
 eas venire, tales debent
 et ipsae vos invenire.

Nobis et vere
 generoso amico meo do.
 Sebaldto Sauermanno
 scripsi a vobis discedenti
 scripsi Basyl. 82. 23 Aug.

Fr. Hotmanus Junior.

Il. 3. Sztambuch Sebaldta Sauermanna, wpis François Hotmana, Bazylea,
 23 sierpnia 1582 roku. BJ, Berol. Ms. Alba amic. 5, k. 141r.
 Fot. Pracownia Reprograficzna BJ

II. 4. Sztambuch Sebald Saueranna, wpis Jacques'a Cujasa, Bourges,
21 maja 1585 roku. BJ, Berol. Ms. Alba amic. 5, k. 53r.
Fot. Pracownia Reprograficzna BJ

Przebywając w Dundee w Szkocji pod koniec maja 1586 roku, Sauermann otrzymał wpisy od Jamesa Scrimgeoura (zm. 1612), konstabla i lorda prowosta Dundee, Andrew Melville'a (1545–1622), szkockiego humanisty i teologa kalwińskiego, oraz Williama Welwooda (czynny w latach 1578–1622), profesora matematyki i prawa na uniwersytecie w St Andrews⁴². James Scrimgeour był zapewne krewnym Henry'ego Scrimgeoura (zm. 1572), kalwińskiego uczonego i bibliofila związanego z Genewą. Ponadto Henry był spokrewniony z wspomnianym A. Melville'em⁴³. Być może właśnie chęć poznania żyjących krewnych szkockiego humanisty dała Sauermannowi motywację do podróży do Szkocji.

Kilku spośród studentów zaprzyjaźnionych z Sauermannem zostało w przyszłości doktorami i objęło katedry na różnych uniwersytetach. Poznany w 1582 roku w Bazylei Duńczyk Anders Krag (1553–1600) został później profesorem uniwersytetu w Kopenhadze (zob. ilustracja 5)⁴⁴. Hippolyt von Colli (1561–1612), spotkany przez Sauermana w Zurychu⁴⁵, obronił doktorat z prawa w Bazylei, gdzie objął profesurę. Potem przeniósł się do Heidelbergu. Wrocławianin otrzymał także wpis od Johanna Friedricha Schrötera (1559–1625), wypromowanego na doktora medycyny⁴⁶, który niebawem objął katedrę medycyny na uniwersytecie w Jenie. W mieście nad Renem poznał też Paula Crociusa (1551–1607), doktora teologii, pisarza i tłumacza dzieł kalwińskich⁴⁷. Studiujący w Bourges Jean de Lacoste (1560–1637)⁴⁸ po uzyskaniu doktoratu objął najpierw katedrę prawa na uniwersytecie w Cahors, a następnie w Tuluzie. Przebywając w Paryżu w 1586 roku, Sauermann otrzymał wpis od Johanna Opsopäusa z Bretten (1556–1596)⁴⁹, który później został profesorem medycyny w Heidelbergu. Z kolei Josias Mercier (około 1560–1626)⁵⁰ został uznanym filologiem i wydawcą literatury klasycznej.

Zdecydowaną większością wpisów w sztambuchu Sauermana są autografy jego studenckich rówieśników. Byli to przedstawiciele młodzieży szlacheckiej (w tym synowie możnowładców) i mieszczańskiej z dużych miast (Augsburga, Norymbergi, Hamburga, Lüneburga), z obszaru Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego i Szwajcarii. Liczebnie przeważają wpisy z północnych obszarów Rzeszy Niemieckiej, takich jak Pomorze, Brandenburgia, Meklemburgia, Brunszwik czy Holsztyn. W albumie można też znaleźć autografy szlachciców pochodzących z krajów austriackich i Korony Czeskiej.

⁴² *Ibidem*, k. 7r (Scrimgeour), 63v (Melville, Welwood).

⁴³ Na temat H. Scrimgeoura i pobytu A. Melville'a w Genewie (1569–1574) zob. Holloway, 2011, s. 101–150.

⁴⁴ BJ, Berol. Ms. Alba amic. 5, k. 62r.

⁴⁵ *Ibidem*, k. 167r.

⁴⁶ *Ibidem*, k. 87r.

⁴⁷ *Ibidem*, k. 180r.

⁴⁸ *Ibidem*, k. 134r.

⁴⁹ *Ibidem*, k. 156r.

⁵⁰ *Ibidem*, k. 37r.

62

planu XII de legibus
 pergrinanti diligenti cura civi-
 um, et principum morum.
 exploratione, & optimorum vir-
 um sermonibus & moribus,
 factus eruditior & melior, ubi
 in patriam rediret, ea de re
 vel quae in alijs civitatibus com-
 munius animadvertunt. Et si
 in patrijs legibus id desider-
 ar, ita emendet.

Amico suo observando:
 genere & virtute nobili
 d. Sebald Saueranno
 appositum, And: Krugus,
 Kap: Danus; Pufilov Raur:
 Anno d. 15 XXII Die Augustij XXIII

Il. 5. Sztambuch Sebald Saueranna, wpis Andersa Kraga, Bazylea,
 23 sierpnia 1582 roku. BJ, Berol. Ms. Alba amic. 5, k. 62r.
 Fot. Pracownia Reprograficzna BJ

Zgodnie z ówczesnym obyczajem Saueranna prowadził swój album tak, żeby na pierwszych kartach umieszczone były wpisy przedstawicieli wyższych warstw społecznych (*Respektblätter*). W związku z tym na początku sztambucha znaj-

dują się wpisy hrabiów i baronów, na przykład Mauritz Stenssona Leijonhufvuda (1559–1607), wolnego pana Gräfsnäs i Käggleholm⁵¹, Christopha Ludwiga zu Löwenstein-Wertheim (1568–1618), pana na Scharfeneck i Brauburgu⁵², Johanna Albrechta, Georga i Eberharda — młodych hrabiów von Solms-Münzenberg⁵³. Warto zwrócić uwagę na to, że Sauermann otrzymał również wpisy od Niderlandczyków, Duńczyków i Anglików przebywających w Szwajcarii i Francji oraz kilku mieszkańców tego ostatniego kraju. Jak wspomniano na początku, w albumie znajduje się jedno *polonicum* w postaci wpisu Mikołaja Ostroroga, ozdobionego podkolorowanym, miedziorytowym herbem (zob. ilustracje 6a–b)⁵⁴.

Spośród wszystkich osób wpisanych do sztambucha Sebalda Sauermanna warto przyrzeć się studentom pochodzącym — tak jak ów młody patrycjusz wrocławski — z obszaru monarchii Habsburgów w Europie Środkowej. Na początku trzeba zwrócić uwagę na krajanów spotkanych w odległych krajach przez właściciela albumu, czyli wrocławian i Ślązaków.

Można stwierdzić, że poznał ich w dwóch najdłuższych okresach swojej podróży edukacyjnej, to znaczy w Bazylei i Bourges. W okresie bazylejskim, w sierpniu 1581 roku, Sauermann otrzymał wpisy od braci Friedricha (1560–1611) i Gottfrieda (1562–1625) Uthmannów von Schmolz, dziedziców dóbr w Smolcu (Schmolz), wywodzących się z patrycjatu wrocławskiego (zob. ilustracje 7a–b)⁵⁵. W następnym miesiącu w sztambuchu została upamiętniona znajomość jego właściciela ze śląskim szlachcicem Nicolausem von Seidlitzem (zm. 1582), który rok później zmarł w Wittenberdze, w drodze powrotnej z Bazylei⁵⁶. Natomiast 22 września 1581 roku wpisał się Nicolaus II von Burghaus (1562–1619), przyszły starosta ziębicki, radca Kamery Nadwornej i prezydent Kamery Śląskiej (zob. ilustracja 8)⁵⁷. Sauermann 17 i 18 lipca 1582 roku przyjął do swojego albumu przyjaźni dwa ostatnie wpisy Ślązaków przebywających wówczas w Bazylei. Autorem pierwszego z nich był Hieronymus Reusner (1558–po 1622), pochodzący z Lwówka Śląskiego⁵⁸, który niecałe trzy miesiące wcześniej (19 kwietnia 1582 roku) otrzymał doktorat z medycyny. Drugi wpis złożył baron Johann von Kittlitz⁵⁹, zwolennik kalwinizmu i uczeń J.J. Grynaeusa. Sformułował on wyznanie wiary w duchu reformowanym, które zostało zabronione przez cenzurę i stało się przyczyną jego czasowej emigracji z Bazylei. Ponadto interesował się alchemią (Gilly, 1977, s. 113, 124).

⁵¹ *Ibidem*, k. 12r.

⁵² *Ibidem*, k. 13v–14r.

⁵³ *Ibidem*, k. 15v–16v.

⁵⁴ *Ibidem*, k. 19v–20r. Na temat M. Ostroroga zob. Dziegielewski, 1979, s. 514–515.

⁵⁵ *Ibidem*, k. 99v, 100r.

⁵⁶ *Ibidem*, k. 88r. Zmarł w wieku 30 lat w 1582 roku. Upamiętnia go epitafium w kościele farnym w Wittenberdze, przypisywane Augustinowi Cranachowi (zob. Bellmann, 1979, s. 185).

⁵⁷ BJ, Berol. Ms. Alba amic. 5, k. 55r.

⁵⁸ *Ibidem*, k. 79r.

⁵⁹ *Ibidem*, k. 15r.

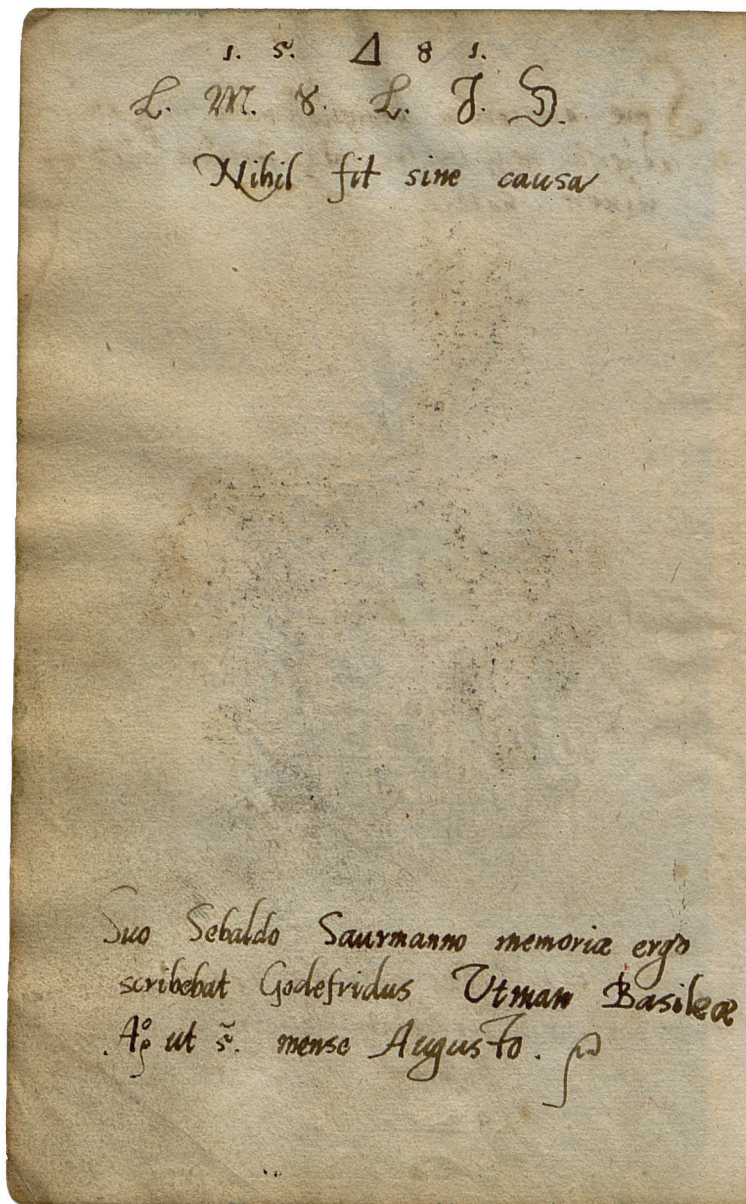
Il. 6a. Sztambuch Sebald Saermanna, wpis Mikołaja Ostroroga, podkolorowany herb miedziorytowy. BJ, Berol. Ms. Alba amic. 5, k. 19v. Fot. Pracownia Reprograficzna BJ

20

Talix cui dederit mediocria commoda
vite
Notitiamq; sui filius ipse Dej.

Nicolaus Comes ab
Ostrowo, scripti Ba-
sileae Lauracop 18. Aug
Anno 1582.

II. 6b. Sztambuch Sebald Saueranna, wpis Mikołaja Ostroroga, autograf,
Bazylea, 18 sierpnia 1582 roku. BJ, Berol. Ms. Alba amic. 5, k. 20r.
Fot. Pracownia Reprograficzna BJ

Il. 7a. Sztambuch Sebalda Saurmanna, wpis Gottfrieda Uthmanna, Bazylea, 5 sierpnia 1581 roku. BJ, Berol. Ms. Alba amic. 5, k. 99v. Fot. Pracownia Reprograficzna BJ

Il. 7b. Sztambuch Sebaldau Sauermaunna, wpis Friedricha Uthmaunna z herbem,
Bazylea, 21 sierpnia 1581 roku. BJ, Berol. Ms. Alba amic. 5, k. 100r.
Fot. Pracownia Reprograficzna BJ

Il. 8. Sztambuch Sebald Sauermana, wpis Nicolausa II von Burghausa z herbem, Bazylea, 22 września 1581 roku. BJ, Berol. Ms. Alba amic. 5, k. 55r. Fot. Pracownia Reprograficzna BJ

Drugi okres, w którym Sauer mann gromadził autografy poznanych Ślązaków podróżujących po Europie, pokrywa się z jego pobytem w Bourges. Tam 24 grudnia 1583 roku otrzymał wpis od Christopha Friedricha von Kanitza⁶⁰. W marcu następnego roku w sztambuchu została utrwalona inskrypcją znajomość z Wolfgangiem von Niebelschütz und Ritschitz, szlachcicem z księstwa głogowskiego⁶¹. Natomiast 11 kwietnia 1584 roku Sauer mannowi wpisał się Johannes Specht z Głogowa, który niebawem został doktorem obojga praw, a po powrocie na Śląsk — kanclerzem księstwa głogowskiego⁶². W 1586–1587 był ochmistrzem orszaku Alexandra i Caspara von Stosch, który dotarł do Bazylei, a następnie do Italii. Tam zwiedzili między innymi Rzym, Neapol, Florencję, Mantuę, Wenecję i Mediolan (Stosch, 1736, s. 81; por. Zonta, 2004, s. 337, nr 1479, 1480). Co ciekawe, wymieniona trójka Ślązaków pod koniec lipca lub na początku sierpnia 1582 roku została zapisana do metryki uniwersyteckiej w Orleanie (Ridderikhoff, De Ridder-Symoens, Heesakkers, 2013, s. 452). Potem, 16 lipca 1584 roku, Sauer mann otrzymał wpis od Petera Rotha z Gryfowa Śląskiego, który już dwa dni później dokonał immatrykulacji we wspomnianym uniwersytecie nad Loarą (Ridderikhoff, De Ridder-Symoens, Heesakkers, 2013, s. 577)⁶³. Pięć miesięcy później, w połowie grudnia 1584 roku, wrocławianin przyjął inskrypcję od Christopha Poley von Thiergarten (1561–1637), późniejszego ławnika i rajcy wrocławskiego, znanego z fundacji artystycznych (zob. ilustracja 9)⁶⁴. Wcześniej Poley odwiedził także uniwersytet w Orleanie i został przyjęty w poczet nacji niemieckiej 21 sierpnia 1583 roku (Ridderikhoff, De Ridder-Symoens, Heesakkers, 2013, s. 513). W kolejnym roku, 11 marca, młody wrocławski patrycjusz przyjął pamiątkowy autograf od swojego krewnego — Konrada Sauer manna, należącego do drugiej gałęzi rodziny, osiadłej na dobrach w Jelczu. Razem z nim wpisał się inny wrocławianin — Johannes Muselius (1556–1596), późniejszy doktor medycyny, zajmujący się również botaniką⁶⁵. Niedługo później obydwa autorzy wpisów udali się do Orleanu, gdzie wpisali się do metryki nacji niemieckiej w Orleanie (Ridderikhoff, De Ridder-Symoens, Heesakkers, 2013, s. 615). W Bourges w maju i czerwcu 1585 roku Sauer mann zawarł też znajomość z Johannem Blebstą z Wrocławia (zob. ilustracja 10) i Johannem Leignerem ze Złotoryi⁶⁶.

⁶⁰ *Ibidem*, k. 75v.

⁶¹ *Ibidem*, k. 79v.

⁶² *Ibidem*, k. 176v.

⁶³ *Ibidem*, k. 177v.

⁶⁴ *Ibidem*, k. 83r. Od 1612 roku aż do końca życia zasiadał w ławie lub radzie miejskiej Wrocławia (Markgraf, Frenzel, 1882, s. 115).

⁶⁵ BJ, Berol. Ms. Alba amic. 5, k. 175v, 176r. Na temat Konrada Sauer manna zob. Weltzel, 1869, s. 22–25.

⁶⁶ BJ, Berol. Ms. Alba amic. 5, k. 121r, 158r.

W Bazylei 17 sierpnia 1582 roku zostawili Sauermannowi wpisy w sztambuchu dwaj przedstawiciele czeskiego stanu panów — Jan Albrecht Starsi Křinecký z Ronova i Bohuslav Felix z Fictumu⁶⁷. W następnym roku wrocławianin otrzymał inskrypcje od dwóch morawskich panów — Karela ze Žerotína (1564–1636) (zob. ilustracja 11) i Ladislava Šlejnic z Šlejnic (von Schleinitz)⁶⁸. W tym drugim przypadku wiadomo, że miało to miejsce 6 lipca 1583 roku w Genewie.

W sztambuchu Sauermanna można również znaleźć kilka wpisów Austriaków — Helmharda von Kirchberga (zm. 1593)⁶⁹, Adama i Johanna Geizkoflerów⁷⁰ oraz Karla Schönpichlera⁷¹. Ponadto w albumie wrocławianina znajduje się jeden wpis węgierski. Zostawił go na pamiątkę 12 maja 1585 roku w Bourges Johannes von Paar, określając swoje pochodzenie jako „Pannonius”⁷². Wbrew użytemu określeniu nie był on jednak rodowitym Węgrem — wywodził się ze szlachty austriackiej osiadłej na Węgrzech w XVI wieku.

W sztambuchu Sauermanna interesujące jest to, że znaczną część wpisów zostawili w nim mieszkańcy Królestwa Danii i związanych z nim księstw Szlezewiku i Holsztynu. Byli to: Jørgen Speil (Georgius Spigelius), Anders i Niels Krag (Andreas Kragius, Nicolaus Cragius), Steen Bille (Steno Bilde), Melchior i Holger Ulfstand, Erik Jørgensen Litle (Ericus Georgii Litlae), Johannes Schram, Peder Dresselberg, Jacob Bjørn (Jacobus Biorno), Jakob Svaning, Paul Matthias, Henning von Staffeldt i Johann von Buchwaldt⁷³. Oprócz nich należy wymienić trzech członków holsztyńskiej rodziny szlacheckiej von Rantzau: Caia, Georga i Antona, wszystkich poznanych w innym czasie i miejscu (zob. ilustracje 12a–b)⁷⁴. Sauermann miał też okazję poznać Hansa Jacobsena Skierbecka (Johannesa Scherbecka) (1553–1633), uznanego lekarza z Lubeki (zob. ilustracja 13)⁷⁵. Na koniec warto wspomnieć trzech inskrybentów z Bazylei, których można zidentyfikować jako Anglików. Byli to Henry Barrington i Thomas Burlaeus z Essexu oraz Emmanuel Barnes (zob. ilustracja 14)⁷⁶.

⁶⁷ *Ibidem*, k. 26r, 166r.

⁶⁸ *Ibidem*, k. 27r, 47r.

⁶⁹ *Ibidem*, k. 56r.

⁷⁰ *Ibidem*, k. 95v, 175r.

⁷¹ *Ibidem*, k. 149v.

⁷² *Ibidem*, k. 146v.

⁷³ *Ibidem*, k. 61r, 62r, 63r, 112r, 116r, 130r, 142v, 148v, 165v.

⁷⁴ Jako pierwszy wpisał się Kai von Rantzau w Bazylei 24 kwietnia 1582 roku, następnie Anton von Rantzau — w tym samym mieście 19 lipca 1582 roku, a jako ostatni — Georg von Rantzau w Paryżu 19 września 1586 roku; *ibidem*, k. 73v–74r.

⁷⁵ *Ibidem*, k. 85r.

⁷⁶ *Ibidem*, k. 107r, 108r, 114r.

Horatius lib. I. Sat. 7. ⁸³
 Cuiusnam igitur liber? Sapiens, sibi
 qui imperiosus:
 Quem neq. pauperies, neq. mors,
 neq. vincula terrent:
 Responsare cupidinibus, contem-
 nere honores,
 Fortis; ac in seipso totus, teres
 atq. rotundus.

 I D C X E P.

 Hæc scribebat Christo
 Poley à Thiergarten
 in Symbolum eius amicitiae
 qua te, mi Sebalde, ex ani-
 mo amplectitur, Biturgi
 15 Decembris Anno
 1584.

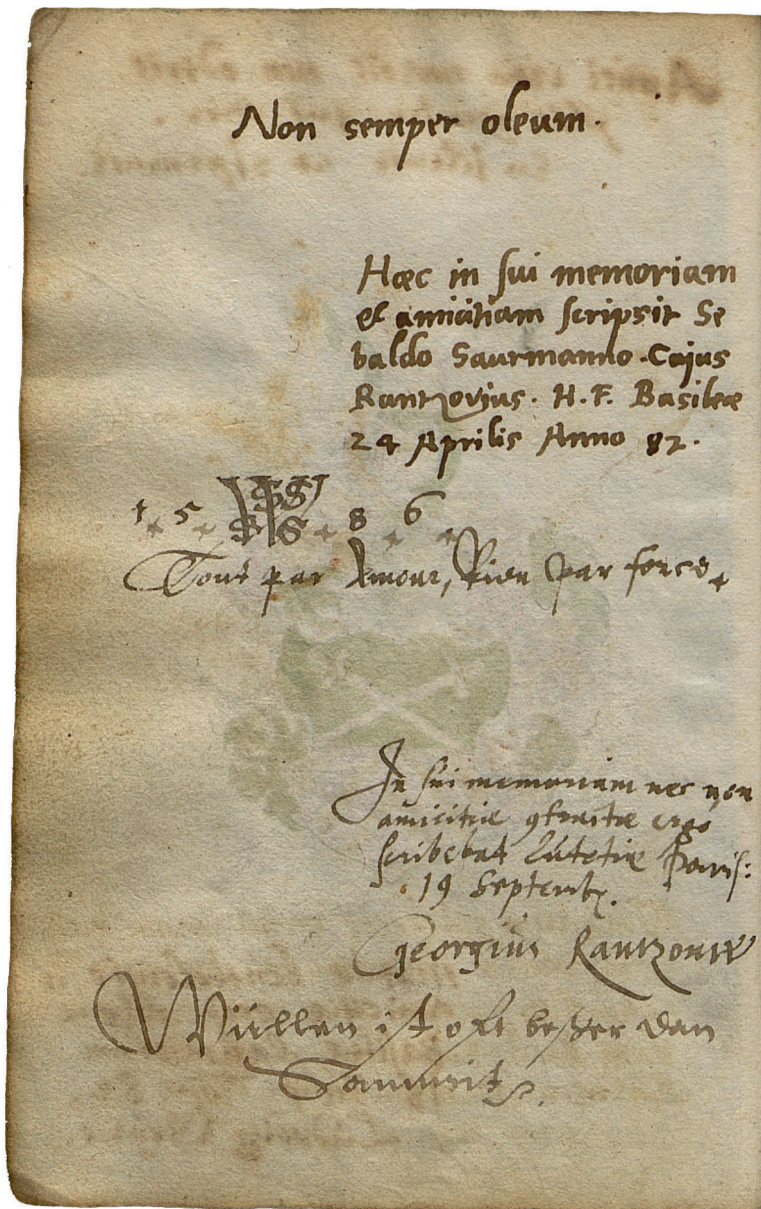
Il. 9. Sztambuch Sebalda Sauermanna, wpis Christopa Poleya von Thiergarten,
 Bourges, 15 grudnia 1584 roku. BJ, Berol. Ms. Alba amic. 5, k. 83r.
 Fot. Pracownia Reprograficzna BJ

Il. 10. Sztambuch Sebalda Sauermanna, wpis Johanna Blebsty z herbem, Bourges, 10 maja 1585 roku. BJ, Berol. Ms. Alba amic. 5, k. 121r.
Fot. Pracownia Reprograficzna BJ

Il. 11. Sztambuch Sebaldau Sauermanna, wpis Karela ze Žerotína z herbem, [s.l.], 1583 rok. BJ, Berol. Ms. Alba amic. 5, k. 27r. Fot. Pracownia Reprograficzna BJ

Il. 12a. Sztambuch Sebalda Sauermanna, wpisy Caia von Rantzau — Bazylea, 24 kwietnia 1582 roku — oraz Georga von Rantzau — Paryż, 19 września 1586 roku. BJ, Berol. Ms. Alba amic. 5, k. 73v. Fot. Pracownia Reprograficzna BJ

II. 12b. Sztambuch Sebaldus Saueromanno, wpis Antona von Rantzau z herbem,
Bazylea, 19 lipca 1582 roku. BJ, Berol. Ms. Alba amic. 5, k. 74r.

Fot. Pracownia Reprograficzna BJ

85

clō 13 xivc

IN LIBERTATE LABOR
IN SERVITUTE DOLOR.

FIDEI GENIO S.

Ex literata nobilitatis sero-
ano Sebaldo Sauermanno, Angliam
Srotiam & sulandiam
peregrinationis, laborum
periculorumq; Comiti Sorieq;
fidelis. iurandis. suavisimoy;
Joannrs Jacobrg Skierbeckis datus
sane perpetuanda porro usura
L. m. impūtabam Londini
Trombantūm 2da. Cal. Augusti

INTER SPINAS CALEAT

Il. 13. Sztambuch Sebalda Sauermanna, wpis Hansa Jacobsena Skierbecka, Londyn, 31 lipca 1586 roku. BJ, Berol. Ms. Alba amic. 5, k. 85r. Fot. Pracownia Reprograficzna BJ

114

Cruce Veritati Comes:

Omni nobilitatis et doctrinae miris
 modis illustrissimo inveni ac d.
 D^o Sebald^o Saueromanno
 amicitia et observantia p^{ro}ph^oet^o
 Scripsit Emmanuel Barnes
 Anglus. Basilea, anno Ultimi
 temporis 1582 :

Il. 14. Sztambuch Sebald Sauermana, w pis Emmanuela Barnesesa,
 Bazylea, 1582 rok. BJ, Berol. Ms. Alba amic. 5, k. 114r.
 Fot. Pracownia Reprograficzna BJ

Il. 15. Sztambuch Adama von Gruttschreibera, wpis Sebalda Sauermanna z herbem i iluminacjami, [s.l.], 1584 rok. BJ, Berol. Ms. Alba amic. 1, k. 241r. Fot. Pracownia Reprograficzna BJ

Należy jednak podkreślić, że sztambuch umożliwia jedynie częściowe odtworzenie kręgu przyjaciół i znajomych Sebalda Sauermanna. Pierwszym tego przykładem może być dedykacja Heinricha Kitscha z Lipska w egzemplarzu *Emblematów* Johannes Sambucusa podarowanym Sauermannowi. Wpis ofiarodawcy nie znalazł się w sztambuchu, ponieważ młodzieńcy poznali się, jeszcze zanim Sauermann zaczął go prowadzić. Innych przykładów może dostarczyć porównanie autorów wpisów w albumie przyjaźni Sauermanna oraz posiadaczy sztambuchów, którym to wrocławianin się wpisał. Wiadomo, że jego wpis znajdował się w zaginionym obecnie sztambuchu Caspara Friesego (Frisiusa) z Torunia (około 1551–1623), rektora tamtejszego gimnazjum i ławnika staromiejskiego (Mikulski,

2001, s. 136), należącym do zbiorów dawnej Biblioteki Miejskiej w Królewcu (Bogun, 1904, s. 62–68; Seraphim, 1909, s. 299). Drugi natomiast znajduje się zapewne w sztambuchu śląskiego szlachcica Adama von Gruttschreibera (1553–1619), pana na Michałowie koło Brzegu⁷⁷. Sauermann wpisał mu się do albumu w 1584 roku, w nieznanym dokładnie czasie i miejscu. W tamtym roku wrocławianin zebrał do swojego albumu autografy wyłącznie w Bourges. Zawartość sztambucha Gruttschreibera nie wskazuje jednak na to, że jego posiadacz mógł przebywać we Francji w 1584 roku (por. Szczepaniec, 2021, s. 49). Bardziej prawdopodobne jest, że gdy Sauermann powrócił na Śląsk, poznał tam Gruttschreibera. Wpis Sauermana został ozdobiony jego herbem, a także dwoma akwarelowymi iluminacjami: zakonnicy ujeżdżanej przez diabła i zakonnika atakowanego przez trzy psy (zob. ilustracja 15). Przyglądając się tym przedstawieniom w kontekście całości licznych iluminacji sztambucha, wysoce prawdopodobne jest, że zleceniodawcą scen figuralnych był raczej Gruttschreiber.

Jednocześnie zarówno Friese, jak i Gruttschreiber nie wpisali się do albumu Sauermana. Inskrypcji wrocławskiego patrycjusza nie ma także w sztambuchach osób, od których sam otrzymał wpis. Młody wrocławianin nie występuje w albumie J.J. Grynaeusa (Wackernagel, Sieber, Sutter, 1956, s. 290); podobnie jest w przypadku Conrada Kechlera von Schwandorfa, którego wpis Sauermann otrzymał w Paryżu we wrześniu 1586 roku⁷⁸. Ten wirtenberski szlachcic prowadził własny sztambuch w latach 1581–1587, lecz próżno w nim szukać inskrypcji wrocławianina⁷⁹. Nie wiadomo też, czy wpis Sauermana znajdował się w którymś z dwóch utraconych sztambuchów Mikołaja Ostroroga⁸⁰. Wydaje się, że tę rozbieżność można tłumaczyć tym, iż to właśnie właścicielowi albumu bardziej zależało na wpisie danej osoby niż samemu wpisującemu się, ponieważ mógł być później postrzegany przez pryzmat zawartych „przyjaźni”. Szersze spojrzenie na sztambuch Sauermana i jego krąg znajomych pokazuje więc pewien konwencjonalny charakter zbierania wpisów.

⁷⁷ *Ibidem*, k. 241v.

⁷⁸ *Ibidem*, k. 171r.

⁷⁹ Znajduje się on w Bibliothèque nationale de France, Département des Manuscrits, Latin 18599.

⁸⁰ Jeden znajdował się w Bibliotece Narodowej (Różn. Q. XVII, 144), drugi w Bibliotece Ordynacji Krasińskich w Warszawie (A 29). Obydwa uległy zniszczeniu w 1944 roku (zob. Pietrzyk, 1998, s. 139, przyp. 1).

DEKORACJA MALARSKA SZTAMBUCHA SEBALDA SAUERMANNA

Na dekorację sztambucha składa się 55 herbów, z których 52 są iluminowane, a pozostałe 3 — tylko narysowane piórkiem⁸¹. O tym, że herby dekorujące wpiśy zostały namalowane w różnych miejscach, można wnioskować nie tylko na podstawie wpisów, lecz także różnic stylowych w szczegółach ich wykonania. Ich autorzy pozostają nieznanymi. Większość dekoracji powstała zapewne podczas pobytu Sauermanna w Bazylei. Można jednak zwrócić uwagę, że złożył on zamówienie u co najmniej dwóch malarzy, co dobrze widać w zestawieniu herbów przy wpisach z lat 1581 i 1582, na przykład Gottfrieda Uthmanna i Nicolausa von Burghausa (zob. ilustracje 7b, 8). O ile pierwszy z tych herbów został wykonany kolorami nasyconymi i z dbałością o szczegóły, o delikatnej linii złotych zdobień, o tyle autor tego drugiego malował z wyraźnym wykorzystaniem linii i konturu. Kilka herbów powstało podczas pobytu Sauermanna w Zurychu i Bourges. Herby „zuryskie” wyróżniają się przede wszystkim intensywnym kolorem, dużymi hełmami i charakterystycznymi labrami, ułożonymi w trzy woluty po obu stronach tarczy (zob. ilustracje 16, 17). Chronologia oraz styl herbu na karcie tytułowej sztambucha wskazują na to, że Sauermann zamówił go podczas pobytu w mieście nad Limmatem. Z kolei herby z Bourges cechują się bardziej rysunkowym wykonaniem, widocznym zwłaszcza w partii hełmów, z szeroko rozłożonymi labrami (zob. ilustracja 10). Po jednym herbie towarzyszy wpisom Wediga von der Osten dokonanemu w Londynie (zob. ilustracja 18) i Jamesa Scrimgeoura z Dundee (zob. ilustracja 19). Ten ostatni, narysowany piórkiem i podkolorowany tylko na żółto i czerwono, mógł zostać wykonany przez samego autora wpisu, a nie przez zawodowego malarza.

Herby we wpisach sztambuchowych były przede wszystkim dziełami malarzy zwanych kartownikami (*Briefmaler*). Sumę na wykonanie dekoracji malarskiej wpisu w sztambuchu przeważnie zostawiał inskrybent (Masner, 1907, s. 141–142). Szukając wzorów graficznych dla omawianych herbów, należy szczególnie zwrócić uwagę na twórczość Josta Ammana (O’Dell, 1992, s. 31–36).

⁸¹ W omawianym albumie pojawia się jedna mała iluminacja, przedstawiająca skrzyżowany miecz i buzdygan, podtrzymywane odpowiednio przez jastrzębia i rybę. Parę zwierząt łączy łańcuch, w którego zwieńczeniu znajduje się serce. Wizerunek ten może mieć charakter heraldyczny lub stanowi rebus do rozwiązania przez odczytanie słów części iluminacji i ułożenie ich we właściwej kolejności.

II. 16. Sztambuch Sebaldau Sauermana, wpis Itelhansa von Schönau z herbem,
 [Zurych], 4 marca 1583 roku. BJ, Berol. Ms. Alba amic. 5, k. 68r.

Fot. Pracownia Reprograficzna BJ

Il. 17. Sztambuch Sebald Saueranna, wpis Caspara Edlibacha z herbem, Zurych, 13 kwietnia 1583 roku. BJ, Berol. Ms. Alba amic. 5, k. 69r.
Fot. Pracownia Reprograficzna BJ

II. 18. Sztambuch Sebalda Sauermanna, wpiś Wediga von der Osten z herbem,
 Londyn, 2 sierpnia 1586 roku. BJ, Berol. Ms. Alba amic. 5, k. 84v.

Fot. Pracownia Reprograficzna BJ

Il. 19. Sztambuch Sebalda Sauermanna, wpis Jamesa Scrimgeoura z herbem, Dundee, 30 maja 1586 roku. BJ, Berol. Ms. Alba amic. 5, k. 7r. Fot. Pracownia Reprograficzna BJ

Sztambuch Sebalda Sauermanna zawiera wyłącznie herby osób wpisanych, co sytuuje go wśród sztambuchów „tradycyjnych” (Masner, 1907, s. 138–141). W taki sposób prowadzili swoje albumy wujowie Sauermanna — Gottfried i Martin Schillingowie — kilka lat wcześniej, w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XVI wieku. Innym przykładem ze środowiska śląskiego może być sztambuch Johanna Baptisty Reimanna, prowadzony w latach 1567–1576⁸².

W tym samym czasie w sztambuchach umieszczano przedstawienia figuralne. Jako przykład można wskazać album Adama von Gruttschreibera (Szczepaniec, 2021, s. 64–77). Wyłączna obecność herbów w woluminie Sauermanna wymusza jednak odmienny sposób interpretacji przedstawionego, o różnej wartości artystycznej, materiału. Umieszczenie herbu jest wyrazem indywidualnej tożsamości przez podkreślenie ogólnej przynależności do stanu szlacheckiego, usankcjonowanej prawem, a także do konkretnej rodziny, posługującej się danym znakiem. Herb był nie tylko prostszy w wykonaniu niż portret, lecz również niósł z sobą odmienne znaczenie. W odróżnieniu od portretu nie przedstawiał bowiem rysów twarzy danego człowieka i jego stroju, które są przemijające, ale podkreślał przynależność do grupy społecznej i krewniaczej, które są bytami niezależnymi od jednostkowego istnienia (por. Belting, 2007, s. 142–170).

KSIĘGOZBIÓR SEBALDA SAUERMANNA

Podróż edukacyjna stwarzała okazję nie tylko do poznania nowych ludzi i odwiedzenia nieznanymi miejsc, ale też do nabywania książek. Jak stwierdziła Kazimiera Maleczyńska (1982, s. 23):

Wykształcenie humanistyczne i posiadanie biblioteki stały się komponentami renesansowego wzorca osobowości, obowiązującego również w sferach mieszczańskich. Świadczą o tym choćby utwory pisane w związku ze śmiercią wybitniejszych osobistości, sławiące te ich cechy, które cieszyły się ogólnym uznaniem społeczeństwa. Nierzadko zaliczane są do nich: dobra znajomość łaciny i greki oraz zgromadzenie wartościowego księgozbioru.

Przedstawiciele elity intelektualnej Wrocławia gromadzili pokaźne księgozbiory. Można tu wymienić Johanna Cratona, Jacoba von Monau, Laurentiusa Scholza, Martina Schillinga oraz rodziny Rehdigerów i Reichlów (Maleczyńska, 1982, s. 38–57). Nie inaczej było w przypadku Sauermanna, który zapewne posiadał własny księgozbiór, choć wielkością raczej nie mógł on dorównywać kolekcjom czołowych humanistów wrocławskich. Udało się ustalić cztery książki z pewnością należące do wrocławskiego patrycjusza oraz jedną, która prawdopo-

⁸² Reimann prowadził swój album w woluminie składającym się z *Emblematów* Andrei Alciatiego w liońskim wydaniu Guillaume’a Rouillé (1564), współoprawnych z *Emblematami* Johannesa Sambucusa z oficyny Christophe’a Plantina w Antwerpii (1564) (zob. Borys, 2012, s. 109–128).

dobnie była jego własnością⁸³. Są one rozproszone między trzema bibliotekami: Biblioteką Uniwersytecką we Wrocławiu, Biblioteką Uniwersytecką w Warszawie oraz Biblioteką Muzeum Narodowego w Pradze (Knihovna Národního muzea v Praze)⁸⁴. Do rozproszenia księgozbioru musiało dojść krótko po śmierci Sebalda Sauermanna. Można o tym wnioskować na podstawie późniejszych not własnościowych zamieszczonych w części książek. Ich następnymi właścicielami zostali między innymi Abraham von Franckenberg (1593–1652) i baron Otto von Nostitz (1608–1665). Nie można jednak wykluczyć, że badania proveniencyjne w zakresie książki dawnej, mające bogatą metrykę i rozwijające się dynamicznie w ostatnich latach, przyniosą rozpoznanie kolejnych starych druków, które należały niegdyś do Sebalda Sauermanna⁸⁵.

Z okresu studiów w Lipsku zachowały się dwie jego książki. Pierwszą z nich jest *Chronologia historiae Herodoti et Thucydidis* Davida Chyträusa wraz z *Calendarium vetus Romanum* Paola Manuzia, wydane w oficynie Jacoba Luciusa Starszego w Rostocku w 1579 roku⁸⁶. Sauermann zakupił ten druk za kwotę 8 groszy i zlecił jego oprawienie. Introligator oprawił książkę w deski obciągnięte jasną świńską skórą. Na okładzinie przedniej, w zwierciadle, została ślepo wytłoczona plakieta ze złożonym herbem króla hiszpańskiego Filipa II Habsburga. W gładkim polu u góry wytłoczono inicjały: „S[ebaldus] S[auromannus] V[ratislaviensis]”, u dołu zaś datę roczną: „1579”. Na okładzinie tylnej, o identycznej kompozycji, wyciśnięto na ślepo owalny kartusz ornamentalny z herbem złożonym elektora saskiego Augusta Wettina, obwiedzionym tytułaturą władcy. W pustych polach powyżej i poniżej zwierciadła wyciśnięto po trzy rozety. Zwierciadła obydwu okładczy zostały ujęte arabską bordiurą z małymi, profilowymi medalionami, wykonaną z radełek⁸⁷. Taki typ oprawy należy zaliczyć do tak zwanego stylu wittenberskiego, charakterystycznego dla introligatorów z obszaru Rzeszy Niemieckiej, zwłaszcza w ośrodkach akademickich, choć nie tylko. Jest to jedyna książka Sauermanna, w której zamieścił własne uwagi — podkreślenia tekstu i notatki marginalne na początku druku, dotyczące chronologii biblijnej.

⁸³ Dla omawianego okresu Maleczyńska (1991, s. 11) zaproponowała kryterium pięciu zachowanych książek jako przesłankę dla istnienia prywatnego księgozbioru.

⁸⁴ W tym miejscu chciałbym wyrazić słowa wdzięczności pani dr Joannie Milewskiej-Kozłowskiej z Gabinetu Starych Druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, pani mgr Dianie Codogni-Łańcuckiej z Oddziału Starych Druków Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu i panu dr. Richardowi Šípkowi z Biblioteki Muzeum Narodowego w Pradze za pomoc w przeprowadzeniu kwerendy na temat omawianych starodruków.

⁸⁵ Na temat badań proveniencyjnych zob. Kocowski, 1951, s. 72–84; Sipayłło, 1975, s. 9–30; Franczyk-Cegła, 2018, s. 69–84.

⁸⁶ Na temat opraw w stylu wittenberskim zob. Schunke 1943, 1959; Rabenau, 1995, s. 365–384.

⁸⁷ Znajduje się ona w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie, Gabinet Starych Druków, sygn. Sd.608.3234 (por. Mieczkowska, 2007, s. 191, nr 2207).

Podczas pobytu w Lipsku młody wrocławianin został właścicielem jeszcze jednej książki. We wrześniu 1579 roku otrzymał od Heinricha Kitscha (1560–około 1626) egzemplarz *Emblemata, et aliquot nummi antiqui operis* Johanna Sambucusa, wydany w antwerpskiej oficynie Christophe’a Plantina w 1576 roku⁸⁸. Ofiarodawca książki umieścił na wyklejce górnej wpis donacyjny w języku łacińskim i greckim. Kitsch był rówieśnikiem Sauermanna, przyszłym pedagogiem o zainteresowaniach filologicznych, filozoficznych i medycznych; po wygnaniu z Lipska pod zarzutem kryptokalwinizmu został nauczycielem etyki i polityki w gimnazjum humanistycznym w Zerbst. W ciągu życia zgromadził bogaty księgozbiór, który po jego śmierci trafił do „Gymnasium illustre Anhaltinum” (Adam *et al.*, 2012, t. 2, s. 1241). Książka została oprawiona w deski i brązową skórę ozdobioną wyciskami w formie lilii pośrodku i w rogach okładek oraz strychowaniem wzdłuż ich krawędzi, a także rozetkami w polach między wypukłymi związami grzbietu. Obcięta bloku książki są cyzelowane w motywy sercowe i złożone.

Kolejną książkę Sauermann zakupił w okresie studiów na uniwersytecie w Bazylei po wpisaniu się do metryki w marcu 1581 roku. Wyjechawszy z miasta, udał się do Frankfurtu nad Menem i tam 13 kwietnia 1581 roku za 4 floreny zakupił *Oratio continens historiam Henrichi I. Saxonis, quem Aucupem scriptores nuncupant, imperatoris semper augusti* autorstwa hrabiego Petera Ernsta von Mansfelda — nowość wydawniczą frankfurckiej oficyny André Wechela (Šípek, 2014, cz. 2, s. 245)⁸⁹. Fakt nabycia książki potwierdza notatka na stronie tytułowej. Druk został oprawiony w kartę pergaminową z rękopiśmiennym tekstem łacińskim oraz inicjałem i rubrykami w kolorze czerwonym lub niebieskim.

Zapewne podczas pobytu w miastach szwajcarskich (1581–1583) Sauermann wszedł w posiadanie edycji listów Pliniusza Młodszeo, jego panegiriku na cześć cesarza Trajana oraz anonimowych dzieł pochwalnych o późniejszych cesarzach, które wyszły w genewskiej oficynie Henriego II Estienne’a w 1579 roku (Šípek, 2014, cz. 2, s. 245)⁹⁰. Ten druk został oprawiony w czystą kartę pergaminową z parą niezachowanych wiązań skórzanych.

Być może z kolekcji Sebalda Sauermanna pochodzi też egzemplarz *Emblematów* Andrei Alciatiego w lyońskim wydaniu Guillaume’a Rouille’a z 1556 roku, również przechowywany w Bibliotece Muzeum Narodowego w Pradze (Šípek,

⁸⁸ Znajduje się on w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu, Oddział Starych Druków, sygn. 452208 (dawna sygn. Rhet. V. Ddz. 16).

⁸⁹ Egzemplarz w zbiorach w Knihovna Národního muzea v Praze, Majorátní knihovna hrabat z Nostitz-Rienecku, sygn. G 112.

⁹⁰ Egzemplarz w zbiorach Knihovna Národního muzea v Praze, Majorátní knihovna hrabat z Nostitz-Rienecku, sygn. dg 181.

2014, cz. 2, s. 339)⁹¹. Wprawdzie nie został on opatrzony notą własnościową na stronie tytułowej jak pozostałe książki wrocławskiego patrycjusza, ale na okładzinie górnej znajdują się wyciśnięte charakterystyczne inicjały „S.S.V.” oraz dewiza „G.I.M.S.” (*Gott Ist Mein Schirm*)⁹², które mogą wskazywać na Sebalda Sauermanna⁹³. Takimi samymi inicjałami została bowiem oznaczona książka otrzymana w darze od Kitscha. Z kolei na pierwszej karcie swojego sztambucha wrocławianin zapisał sentencję: „G.I.A.M.S.”. Na złoto tłoczony okładzinie górnej można zobaczyć plakietę z wizerunkiem Chrystusa Zmartwychwstałego depreczającego Szatana pod półkolistą renesansową arkadą, wspartą na parze kolumn kandelabrowych. Bordiurę wykonano z powtórzonych pojedynczych wycisków z motywem kolumny kandelabrowej.

Na podstawie tej charakterystyki można stwierdzić, że zachowana część księgozbioru wrocławskiego patrycjusza odzwierciedla jego zainteresowania humanistyczne⁹⁴. Sauermann posiadał książki dotyczące historii i kultury antycznej. Nie wiadomo, czy po powrocie do Wrocławia uzupełniał swój księgozbiór o nowe pozycje. Zachowane egzemplarze z jego kolekcji nie mają opraw ujednoczonych pod względem formy lub znaków własnościowych. Wręcz odwrotnie, oprawa każdej z książek przedstawia inne rozwiązanie w ramach sztuki introligatorskiej drugiej połowy XVI wieku. Na tej podstawie można przypuszczać, że księgozbiór Sauermanna raczej nie był duży i miał charakter uniwersalny, to znaczy — reprezentował różne dziedziny wiedzy i nie był kształtowany pod względem specjalizacji tematycznej. Wszechstronne gromadzenie książek stanowiło przy tym typową postawę humanistyczną w dobie odrodzenia (Maleczyńska, 1982, s. 18, 75).

Oprawa *Chronologii* Chyträusa z wyciskiem inicjałów i datą roczną przypomina nieco oprawy, jakie zamawiał dla swoich książek Martin Schilling. Były to oprawy skórzane z wytłoczonymi inicjałami „M.S.” lub „M.S.V.” i datą roczną. Maleczyńskiej udało się zidentyfikować w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu około 70 woluminów, które należały do jego księgozbioru. Badaczka określiła jego charakter jako uniwersalny. Składały się nań przede wszystkim dzieła religijne (głównie luterańskie, w mniejszej liczbie kalwińskie), filologiczne i prawnicze. Pewną część stanowiły druki wydane w oficynach francuskich (Ma-

⁹¹ Egzemplarz w zbiorach Knihovna Národního muzea v Praze, Majorátní knihovna hrabat z Nostitz-Rienecku, sygn. gg 30.

⁹² Rozwiązanie tej abrewiacji podają za: Ragotzky, 1899, s. 403.

⁹³ BJ, Berol. Ms. Alba amic. 5, k. 4r.

⁹⁴ Zarys zainteresowań czytelniczych wśród mieszczaństwa wrocławskiego przedstawiła Maleczyńska, 1977, s. 141–160; 1982, *passim*.

leczyńska, 1968, *passim*; 1982, s. 56–57)⁹⁵. Oprawy Schillinga również wpisują się we wspomniany „styl witttenberski”.

Dla porównania można przedstawić dwa inne „przeciętne” księgozbiory mieszczańsko-szlacheckie z przełomu XVI i XVII wieku, znane z inwentarzy majątkowych. Heinrich von Rothkirch (zm. 1601), radca książąt legnicko-brzeskich i oficer armii cesarskiej, pan na Marszowicach (Marschwitz) pod Wrocławiem, posiadał łącznie 32 książki. Były to dzieła prawnicze, historyczne, religijne, a także literatura w języku niemieckim. Z kolei Daniel von Lebe (zm. 1600), pan na Magnicach (Magnitz) i Chrzanowie (Zaumgarten), zgromadził około 83 książek. W jego księgozbiórze można znaleźć dzieła religijne, rolnicze, ale przede wszystkim humanistyczne w języku łacińskim. Poza tym należał do niego nieznan bliżej *Stambuch* — album przyjaźni lub rękopiśmienna kronika rodzinna. Obydwa księgozbiory miały wyraźnie charakter uniwersalny (Glaeser, 1940, s. 189).

PODSUMOWANIE

Sztambuch Sebalda Sauermana to cenne źródło, na podstawie którego można prześledzić podróż edukacyjną wrocławskiego patrycjusza drugiej połowy XVI wieku zarówno pod względem odwiedzanych miejsc, jak i poznawanych osób. Wykorzystując źródła uzupełniające, takie jak wpisy do metryk uniwersyteckich, druki, archiwalia czy pozostałości prywatnego księgozbioru, można dokładniej przyjrzeć się przedstawicielowi patrycjatu przyswajającemu kulturę humanistyczną.

Długoletnia podróż edukacyjna Sauermana wpisuje się przy tym zarówno w tradycje rodzinne, jak i ogólne kierunki wypraw edukacyjnych wrocławian w tamtym czasie, chociaż z pewnymi odstępstwami (prawdopodobnie pominięcie Italii, podróż do Anglii i Szkocji). Młody Sauermann zawarł wówczas znajomość z kilkoma ówczesnymi lub przyszłymi uczonymi. Wśród inskrybentów przeważają studenci z obszaru Rzeszy Niemieckiej i Szwajcarii, lecz warto zwrócić uwagę na reprezentantów innych nacji, na przykład Duńczyków, Anglików, Szkotów czy Francuzów.

Tekstowa zawartość sztambucha Sauermana — treść wpisów i autografy inskrybentów — są swoistym świadectwem o jego posiadaczu i jego przymiotach, pisany rękami „znajomych i przyjaciół”. Album przyjaźni oprócz wpisów posiada dekorację malarską o charakterze heraldycznym, co sytuuje go wśród albumów „tradycyjnych”, bez przedstawień figuralnych, dominujących wśród podróżujących

⁹⁵ W 1652 roku księgozbiór M. Schillinga został ofiarowany przez jego krewnego Sebalda von Schillinga bibliotece przy kościele św. Marii Magdaleny we Wrocławiu (APWr, DmWr, 13310 [Priv. 297]).

mieszczan wrocławskich. Na podstawie podobieństw stylowych można stwierdzić, że herby zdobiące wpisy były wykonywane większymi grupami w miastach, w których wrocławianin otrzymał wpisy i środki na zamówienie dekoracji. Materialnym świadectwem zainteresowań kolekcjonerskich i czytelniczych Sauermańna są relikty księgozbioru, który zapewne miał charakter uniwersalny.

ANEKS

WYKAZ WPISÓW W SZTAMBUCHU SEBALDA SAUERMANNA

Personalnia inskrybentów zostały podane w postaci oryginalnej wraz z rozwiązaniem abrewiacji oraz w formie uwspółcześnionej w nawiasach kwadratowych. W przypadku wpisów, w których nie było żadnych personaliów i nie udało się ich ustalić, podano: NN. Dla opisania zawartości wpisu zastosowano następujące skróty:

- H.I. — herb iluminowany,
- H.R. — herb rysunkowy,
- I. — iluminacja,
- W. — wpis (z określeniem użytego języka lub języków).

Miejsca i daty wpisów podano w postaci ujednoliconej i uwspółcześnionej. Jeśli są one ujęte w nawiasy kwadratowe, oznacza to, że zostały ustalone na podstawie innych elementów niż sam wpis. Dla opisania nieznanego miejsca i daty zastosowano odpowiednio: [s.l.] i [s.d.].

1. k. 4v: Sebaldus Sauermań Silesius [Sebald Sauermań], H.I., W. (łac.), [Zurych], 1583.
2. k. 5r: NN, H.R., [s.l.], [s.l.].
3. k. 7r: Jacobus Scringerus dominus a dudop, Regis Sui vexillarius, Comestabulus, et vrbis praefectus deidoni in Scotia [James Scrimgeour], H.R., W. (łac.), Dundee, 30 V 1586.
4. k. 10r: Jacobus Verdaeneus Rhemus Gallus [Jacques Verdavène (Verdavaine) z Reims], W. (fr., łac.), Bourges, 27 V 1585.
5. k. 12r: Moritz Lewenkopff, Freiher zu Greffßnes, vnnnd Riegleholme [Mauritz Stensson Leijonhufvud], W. (fr., niem.), Bazylea, 26 VII 1581.
6. k. 13v–14r: Christophorus Ludouicus Comes in Leonstein Dominus in Scharpheneck et Brauburg [Christoph Ludwig, Graf zu Löwenstein-Wertheim], H.I., W. (łac.), Bazylea, 3 X 1581.
7. k. 15r: Joannes Baro a Kitlitz [Johann von Kittlitz], H.I., W. (łac.), Bazylea, 18 VII 1582.
8. k. 15v: Joannes Albertus Comes Solmensis & Dominus in Mintzenbergk [Johann Albrecht I, Graf von Solms-Braunfels], W. (gr., łac.), Bazylea, 13 VIII 1582.
9. k. 16r: Georgius Eberhardus Comes Solmensis Dominus in Mintzenberck et Sonnen Walt [Georg Eberhard, Graf von Solms-Münsterberg], H.I., W. (fr., łac.), Bazylea, 13 VIII 1582.
10. k. 16v: Eberhardus Comes Solmensis et Dominus in Mintzenberck [Eberhard, Graf von Solms-Braunfels], W. (fr., łac.), Bazylea, 13 VIII 1582.
11. k. 17r: Felix Arloudus Delphinus Gallus, H.I., W. (łac.), Bazylea, czerwiec 1581.
12. k. 19v–20r: Nicolaus Comes ab Ostrorog [Mikołaj Ostroróg], H.I., W. (łac.), Bazylea, 18 VIII 1582.
13. k. 21r: Ludomeus Laurens Matisconensis [z Mâcon], W. (łac.), Zurych, 28 I [?].
14. k. 24r: Adam Saurman von vnd auff Schlantz [Adam von Sauermań auf Schlanz], W. (niem.), Wrocław, 30 VIII 1588.

15. k. 26r: Joannes Albertus Krznieczky Baro a Ronaw [Jan Albrecht Starší Křinecký z Ronova], H.I., W. (łac.), Bazylea, 17 VIII 1582.
16. k. 27r: Carolus Baro a Zerotin [Karel Starší ze Žerotína], H.I., W. (łac.), [s.l.], 1583.
17. k. 28r: Petrus Cornelis Brederodus Hagocomitanus [Pieter Cornelis van Brederode z Hagi], W. (łac.), [Genewa], 6 VIII 1583.
18. k. 31r: Georgius a Sayn Junior Comes Witgensteinius, et Dominus in Homburg [Georg, Graf zu Sayn-Wittgenstein-Berleburg], H.I., W. (łac.), Bazylea, 21 VIII 1582.
19. k. 32r: Philippus Junior Baro Winneburgicus [Philipp II, Freiherr von Winneburg-Beilstein], H.I., W. (łac.), Bazylea, 21 VIII 1582.
20. k. 37r: Iosias Mercerus [Josias Mercier], W. (łac., gr.), Bourges, 12 VI 1585.
21. k. 37v: Catharinus Dulcis [Cathérin Le Doux], W. (wł., gr., łac.), Paryż, 15 X 1585.
22. k. 39r: Iohannes Schram Danus [Johann Schramm], W. (łac.), Londyn, 5 V 1586.
23. k. 47r: Ladislaus Baro a Schleinitz [Ladislav Šlejnic ze Šlejnic], W. (łac., niem.), Genewa, 6 VII 1583.
24. k. 48r: Fridericus de Brandt [Friedrich von Brandt], W. (fr., łac.), Paryż, 16 VIII 1585.
25. k. 53r: Jacobus Cuiacius [Jacques Cujas], W. (łac.), Bourges, 21 V 1585.
26. k. 55r: Nicolaus a Burckhaus Silesius [Nicolaus von Burghaus], H.I., W. (łac.), Bazylea, 22 IX 1581.
27. k. 56r: Helmhardus Kirchpergerus in Seußenburg et Viehofen Austriacus [Helmhard von Kirchberg zu Viehofen und Seisenburg], H.I., W. (łac.), Bazylea, 22 IX 1581.
28. k. 57r: Johann Bernhard Von Grorodt [Hans Bernhard von Grorod], W. (łac., fr.), Bazylea, 20 V 1582.
29. k. 57v: Gotthardt Kettler [Gotthard von Ketteler], H.I., W. (łac., fr.), [Bazylea], 1 VII 1582.
30. k. 58r: Conrad a Borgsdorff [Konrad von Burgsdorf], H.I., W. (łac.), Bazylea, 1 VII 1582.
31. k. 59r: Petrus Dresselbergh Danus [Peder Dresselberg], H.I., W. (łac.), Bazylea, 23 VIII 1582.
32. k. 60r: Jacobus Biorno Danus [Jacob Björn], H.I., W. (łac., duń.), Bazylea, 23 VIII 1582.
33. k. 61r: Georgius Spigelius Danus [Jørgen Speil], H.I., W. (łac.), Bazylea, 23 VIII 1582.
34. k. 62r: Andreas Kragius Repensis Danus [Anders Krag z Ribe], W. (łac.), Bazylea, 22 VIII 1582.
35. k. 63r: Steno Bilde danus [Steen Bille], W. (łac.), Zurych, 7 II 1583.
36. k. 63v: Andreas Melvinus [Andrew Melville], W. (gr., łac.), Dundee, 31 V 1586.
37. k. 63v: Guilielmus Veluod [William Welwood], W. (łac.), Dundee, 31 V 1586.
38. k. 64r: Wolfgangus Theodorus a Mulheim [Wolfgang Dietrich von Mühlheim], W. (łac.), Bourges, 12 VII 1584.
39. k. 66r: NN, H.I., [s.l.], [s.d.].
40. k. 66v: Hanns Rudolph Escher Von Zürich [Hans Rudolf Escher z Zurychu], W. (fr., niem.), [Zurych], 14 IV 1583.
41. k. 67r: Gerold Meier Von Knonow [Gerold Meyer von Knonau], H.I., W. (niem.), Zurych, 1583.
42. k. 67v–68r: Ytelhanns von Schönouw [Itelhans von Schönau], H.R., H.I., W. (niem.), [Zurych], 4 III 1583.
43. k. 69r: Casparus Edlibachius [Caspar Edlibach], H.I., W. (łac.), Zurych, 13 IV 1583.
44. k. 70r: Hannus Jacob Hottinger [Hans Jacob Hottinger], H.I., W. (niem.), Zurych, 1583.
45. k. 71r: Anthonij Burckhart [Anton Burkhard], H.I., W. (niem.), Zurych, 31 III 1583.
46. k. 73r: Ludwig Gruter, H.I., W. (łac., fr.), Bazylea, 18 VII 1582.
47. k. 73v: Cajus Rantzovius [Cai von Rantzau], W. (łac.), Bazylea, 24 IV 1582.
48. k. 73v: Georgius Rantzouw [Georg von Rantzau], W. (franc., niem., łac.), Paryż, 19 IX 1586.
49. k. 74r: Antonius Rantzouius [Anton von Rantzau], H.I., W. (łac.), Bazylea, 19 VII 1582.
50. k. 74v: Johannes a Braun [Johann von Braun], W. (łac.), Bourges, 24 XII 1583.
51. k. 75r: Michael de Hagen [Michael von Hagen], H.I., W. (łac.), Bazylea, 23 VIII 1582.

52. k. 75v: Christophorus Fridericus a Kanitz [Christoph Friedrich von Kanitz], W. (fr., łac.), Bourges, 24 XII 1583.
53. k. 76r: Sigismundus a Marwitz [Siegmond von der Marwitz], H.I., W. (łac.), Bazylea, 19 VII 1582.
54. k. 76v: Wolfgangus a Niebelschutz & Ritschnitz [Wolfgang von Niebelschütz], W. (łac., fr.), Bourges, marzec 1584.
55. k. 77r: Christoph Von Hahr, W. (łac.), Bourges, 7 V 1585.
56. k. 78v–79r: Hieronymus Reusnerus [Hieronymus Reusner], H.I., W. (łac., gr.), Bazylea, 17 VII 1582.
57. k. 80r: Franciscus a Santuoort [Frans van Santvoort (Santfoort, Zandvoort)], W. (gr., łac.), Lyon, 18 IX 1583.
58. k. 82v: Georgius a Walbeken [Georg von Walbeck], W. (łac.), Bourges, 21 XII 1584.
59. k. 83r: Christophorus Poley a Thiergarten [Christoph Poley von Thiergarten], W. (łac.), Bourges, 15 XII 1584.
60. k. 84v: Wedige von der Osten, H.I., W. (łac., fr.), Londyn, 2 VIII 1586.
61. k. 85r: Joannes Jacobeus Skierbeckius Danus [Hans Jacobsen Skierbeck], W. (łac.), Londyn, 31 VII 1586.
62. k. 87r: Joannes Fridericus Schröter [Johann Friedrich Schröter], H.I., W. (łac.), [s.l.], [s.d.].
63. k. 88r: Nicolaus a Seydlitz [Nicolaus von Seidlitz], H.I., W. (łac.), Bazylea, wrzesień 1581.
64. k. 89r: Eberhardus Musseltin Lunæburgensis [Eberhard Musseltin z Lüneburga], H.I., W. (łac.), Bazylea, 5 X 1582.
65. k. 90r: Iohannes Sanderus [Johann Sander], W. (łac., gr.), Bazylea, październik 1581.
66. k. 91r: Melchior Vlfstand Danus [Melchior Ulfstand], W. (łac.), Bazylea, 2 VI 1582.
67. k. 91v: Nicolaus Camper Stadensis [ze Stade], W. (łac.), Bazylea, 15 VIII 1581.
68. k. 92v: Hanns Sigmundt von Rinach theütschordens chomenthur zu Mulhausen [Hans Sigmund von Reinach], H.I., I., W. (niem.), [s.l.], 1581.
69. k. 93r: Albertus Twestrengh Hamburgensis [Albert Twestreng z Hamburga], H.I., W. (łac.), Bazylea, 31 VIII 1581.
70. k. 94r: Vincentius Moller Hamburgensis [Vincent Moller (Möller) z Hamburga], H.I., W. (łac.), Bazylea, 20 VIII 1581.
71. k. 95r: Johannes Plate [Johann von Plate], H.I., W. (łac.), [Zurych], 21 IV 1583.
72. k. 95v: Adamus Geyzcofler Austriacus [Adam Geizkofler z Wiednia], W. (łac.), Bourges, czerwiec 1585.
73. k. 96r: Rhodolphus a Schawenstein, dictus ab Erenfels [Rudolf von Schauenstein von Ehrenfels], H.I., W. (niem., łac.), Bazylea, 1581.
74. k. 97r: Hans Christoff Von Ramstein [Hans Christoph von Ramstein], W. (niem.), [s.l.], 1581.
75. k. 97v: Andreas Stralendorf [Andreas von Stralendorff], W. (łac.), Bazylea, 4 VII 1582.
76. k. 98r: Adrianus Borck [Adrian von Borcke], H.I., W. (łac.), Bazylea, 31 VII 1580 [1581].
77. k. 98v: Adelhart von Ghier zu Kaldenbris, W. (wł., niem.), [s.l.], 1582.
78. k. 99r: Hannß Georg von Rhumrott [Hans Georg von Rumrodt], W. (niem.), [Bazylea], [13 VII 1582].
79. k. 99r: Casparus a Rhumrodt [Caspar von Rumrodt], H.I., W. (łac.), Bazylea, 13 VII 1582.
80. k. 99v: Godefridus Utman [Gottfried von Uthmann], W. (łac.), Bazylea, [21] VIII 1581.
81. k. 100r: Fridericus Vthman [Friedrich von Uthmann], H.I., W. (łac.), Bazylea, 21 VIII 1581.
82. k. 101r: Wolf Sigmund von Rottperg zu Rheinwiler [Wolf Sigmund von Rotberg zu Rheinweiler], W. (niem.), [s.l.], 1581.
83. k. 102r: Ernst von Reppenberg, W. (niem.), [s.l.], 1581.

84. k. 103r: Vlrich Stirtzel vonn Buochen [Ulrich Stürtzel von Buchen (Buchheim)], W. (niem.), [s.l.], 1581.
85. k. 103v: Hans Reichardt von Schawenburg [Hans Reichard von Schaumburg], W. (niem.), [s.l.], 1582.
86. k. 104r: Bernhardein von andlaw [Bernhardin von Andlau], W. (niem.), [s.l.], 1581.
87. k. 104r: Franciscus Christophorus ab Andlaw [Franz Christoph von Andlau], W. (łac., fr.), Bourges, 17 IX 1584.
88. k. 104v: Augustus Spürcke [August von Spörcken], W. (niem.), Bourges, 9 IX 1584.
89. k. 105r: Hanns Rudolff zu Schönaw [Hans Rudolf von Schönau], W. (niem.), [s.l.], 1581.
90. k. 106r: Phillip vonn Ramstein [Philipp von Ramstein], W. (niem.), [s.l.], 1581.
91. k. 107r: Henricus a Barringtons Essexiensis Anglus [Henry Barrington], W. (łac.), Bazylea, 16 III 1582.
92. k. 108r: Thomas Burlaeus Essexiensis Anglus [Thomas Burley], W. (łac.), Bazylea, 16 III 1582.
93. k. 110r: Franciscus Husmanus [Franz Hausmann z Lüneburga], W. (łac.), Bourges, luty 1584.
94. k. 112r: Ericus Georgij litlæ Danus [Erik Jørgensen Litle], H.I., W. (duń., fr., łac.), Bazylea, 1582.
95. k. 113r: Fridericus Brandt Neomarchicus [Friedrich von Brandt], H.I., W. (łac.), Bazylea, li-piec 1582.
96. k. 114r: Emmanuel Bærnes Anglus [Emmanuel Barnes], W. (łac.), Bazylea, 1582.
97. k. 115r: Dionysius Gothofredus IC [Denis Godefroy], W. (łac.), Genewa, 6 VIII 1583.
98. k. 116r: Jacobus Swaningius Danus [Jakob Svaning], W. (łac.), Genewa, 23 V 1583.
99. k. 117r: Jacobus Hertzberg Pomeranus [Jacob Hertzberg ze Szczecina], W. (łac.), Genewa, 13 VIII 1583.
100. k. 117v: Vitus Christophorus Welzer ab Everstein [Veit Christoph Welzer von Eberstein], W. (wł., łac.), Paryż, 17 IX 1586.
101. k. 119r: Nicolaus Cromhout Amstelodamus [Nicolaas Cromhout z Amsterdamu], W. (łac.), Genewa, 4 VIII 1583.
102. k. 120r: Johannes Philippus Fuchs a Binbach [Johann Philipp Fuchs von Bimbach], W. (fr., łac.), Paryż, 18 IX 1586.
103. k. 121r: Joannes Blebsta, H.I., W. (łac.), Bourges, 10 V 1585.
104. k. 122r: Joannes Vrbanus a Closen in Haydenburg [Johann Urban von Closen zu Heydeburg], W. (łac.), Bourges, 26 X 1583.
105. k. 123r: Georgius Wurmser a Schaftoltzheim [Georg Wurmser von Schäffolsheim], W. (fr., łac.), Bourges, 6 VI 1584.
106. k. 123v: Marcus Ludovicus Ziegler Spirensis [Marcus Ludwig Ziegler ze Spiry], W. (łac.), Bourges, [4] VII 1584.
107. k. 124r: Joannes Fridericus Ziegler [Johann Friedrich Ziegler ze Spiry], W. (łac.), Bourges, 4 VII 1584.
108. k. 125r: Joannes Neruius [Joannes Nervius], W. (fr., łac.), Paryż, 7 XI 1585.
109. k. 125v: Henricus Holterman Steinfordiensis [Heinrich Holtermann ze Steinfurtu], W. (łac., gr.), Zurych, 7 II 1583.
110. k. 126v: Joachimus Winterfeldius [Joachim von Winterfeld], W. (łac.), Bourges, grudzień 1584.
111. k. 127r: Reimarus a Karstedt Marchiacus Brandenburgicus [Reimar von Karstedt], W. (fr., łac.), Bourges, grudzień 1584.
112. k. 128r: Fridericus ab Eicksted [Friedrich von Eickstedt], H.I., W. (łac.), Bourges, kwiecień 1585.
113. k. 129r: Albertus a Dassel Saxo [Albrecht von Dassel], W. (łac., niem.), Bourges, czerwiec 1585.
114. k. 130r: Nicolaus Cragius [Niels Krag], W. (łac., gr.), Genewa, 1 VIII 1583.
115. k. 131r: Joannes Adamus a Bicken [Johann Adam von Bicken], W. (łac., fr.), Bourges, 2 V 1585.
116. k. 133r: Jodocus Philippus a Bicken [Jost Philipp von Bicken], W. (łac.), Bourges, 1585.

117. k. 134r: Ianus Costa Cadurensis [Jean de Lacoste z Cahors], W. (łac.), [Bourges], 11 VI 1585.
118. k. 134v: Alexander Le Jay seigneur de La touche [Alexandre Lejay de la Touche], W. (łac.), Paryż, 25 III [s.l.].
119. k. 135r: Joannes Jacquierus Biturigis [Jean Jacquier z Bourges], W. (łac.), [s.l.], [s.d.].
120. k. 140v: Johannes Jacobus Grynæus [Johann Jacob Grynäus], W. (łac.), [Bazylea], 23 VIII 1582.
121. k. 141r: Hotomanus Iurisconsultus [François Hotman], W. (łac.), Bazylea, 23 VIII 1582.
122. k. 142r: Henningus Staffelt [Henning von Staffeldt], W. (łac.), Genewa, 1583.
123. k. 142v: Paulus Matthias Holsatus, W. (łac.), Genewa, 9 VII 1583.
124. k. 143r: Johannes Melchior a Wittern Thuringus [Johann Melchior von Wittern], W. (łac.), Genewa, 9 VII 1583.
125. k. 143v: Joh. Eck [Johann Eck], W. (łac.), Genewa, 9 VII 1583.
126. k. 145r: Bernardus Philippus Wolphius a Rosenbach [Bernhard Philipp Wolf von Rosenbach], H.I., W. (wł., łac.), Bourges, 19 IV 1585.
127. k. 145v: Paullus Böcklin Augustanus [Paul Böcklin z Augsburga], W. (łac.), Bourges, czterdzieć 1585.
128. k. 146r: Christof Entzianer [Christoph Enzianer], H.I., W. (wł., niem.), Bourges, 10 V 1585.
129. k. 146v: Johannes a Paar Pannonius [Johann von Paar], W. (łac., wł., węg.), Bourges, 12 V 1585.
130. k. 147r: Basilius Amerbachius [Basilius Amerbach], W. (łac.), [Bazylea], 1582.
131. k. 148v: Iohannes a Bochwalt Holsatus [Johann von Buchwaldt], W. (łac.), Paryż, 12 IX 1586.
132. k. 149v: Carolus Schönpihler Austriacus [Karl Schönpihler], W. (łac., wł.), Paryż, 17 IX 1586.
133. k. 150r: Hannibal von Berenfels [Bärenfels], W. (niem.), [s.l.], 1581.
134. k. 152r: Joannes Huldricus Grebelius Tigurinus [Johann Ulrich Grebel z Zurychu], W. (gr., łac.), Zurych, 9 VIII 1581.
135. k. 156r: Joannes Opscopœus Brettanus [Johannes Opsopäus z Bretten], W. (gr., łac.), Paryż, 15 VIII 1586.
136. k. 157r: Philippus Matthæus, W. (łac.), Bazylea, 19 X 1581.
137. k. 158r: Joannes Legner Silesius [Johann Leigner ze Złotoryi], W. (łac.), Bourges, 15 VI 1585.
138. k. 159r: Nicolaus Reichardus Nörlingensis [Nicolaus Reichardt z Nördlingen], W. (łac.), Bourges, 2 XI 1583.
139. k. 160r: Ludouicus Fabritius Juliaicus [Ludwig Fabritius z Jülich], W. (łac.), Paryż, 17 IX 1586.
140. k. 161r: Sebastianus Schachius Argentinensis [Sebastian Schach ze Strasburga], W. (fr., łac., niem.), Bourges, 20 XI 1584.
141. k. 162r: Daniel Stalp Gertringer von Lautern [z Lautern], W. (niem.), Bazylea, 26 VII 1581.
142. k. 163r: Fridericus Geis a Mansbach [Friedrich von Geysso zu Mansbach], H.I., W. (łac.), Bazylea, 14 VII 1582.
143. k. 164r: Hermannus a Wersebe [Hermann von Wersebe], H.I., W. (łac.), Bazylea, 14 VII 1582.
144. k. 165r: Hermannus a Malspurck [Hermann von der Malsburg], H.I., W. (łac.), Bazylea, 14 VII 1582.
145. k. 165v: Holgerus Ulfstandt Danus [Holger Ulfstand], W. (łac.), Genewa, 12 VI 1583.
146. k. 166r: Bohuslaus Fælix a Vitztum [Bohuslav Felix z Fictumu], H.I., W. (łac.), Bazylea, 17 VIII 1582.
147. k. 167r: Hippolytus a Collil [Hippolyt von Colli], H.I., W. (łac.), Zurych, [s.d.].
148. k. 168r: Thomas Gess Halensis Saxo, W. (łac.), Vienne, 22 IX 1583.
149. k. 169r: Jost von Bruckhausenus [Joost van Broeckhuysen], W. (łac.), Bourges, 12 VII 1584.
150. k. 170r: Johannes Heinricus Schertler a Burtenbach [Johann Heinrich Schertel von Burtenbach], W. (fr., łac.), Paryż, 18 IX 1586.
151. k. 171r: Conradus Kechler a Schwandorff [Konrad Kechler von Schwandorf], W. (łac.), Paryż, 18 IX 1586.

152. k. 171v: Johannes Fridericus Schertlen a Burtenbach [Johann Friedrich Schertel von Burtenbach], W. (łac.), Paryż, 18 IX 1586.
153. k. 172r: Theodoricus Hesus [Dietrich Hesse], W. (łac.), Paryż, 18 IX 1586.
154. k. 172v: Fridericus a Stetten [Friedrich von Stetten], W. (łac.), Bourges, 15 V 1585.
155. k. 173r: Guilelmus Foulter Scotus [William Foulter], W. (łac.), Edynburg, 24 [?] 1586.
156. k. 174r: Jacobus Persius Selestadiensis [z Sélestat (Schlettstadt)], W. (łac.), Bourges, 11 III 1585.
157. k. 174v: Paulus Abbas Lipsiensis [Paul Abt z Lipska], W. (łac.), Genewa, 14 VII 1583.
158. k. 175r: Joannes Geizcofler [Johann Geizkofler z Salzburga], W. (łac., niem.), Bourges, 16 VI 1585.
159. k. 175v: Cunradus Saurman a Jeltsch [Konrad Sauermann von Jeltsch], W. (łac.), Bourges, 11 III 1585.
160. k. 176r: Johannes Muselius [Johann Muselius], W. (łac.), Bourges, 11 III 1585.
161. k. 176v: Johannes Specht Glogoviensis [Johann Specht z Głogowa], W. (łac.), Bourges, 11 IV 1584.
162. k. 177r: Johannes Gernandus Wetteranus Hesus [Johann Gernand z Wetter], W. (łac., niem.), Bourges, 17 IX 1584.
163. k. 177v: Petrus Roth Gryphenbergensis Silesius [Peter Roth z Gryfowa Śląskiego], W. (łac.), Bourges, 16 VII 1584.
164. k. 178r: Joannes Philippus Riebelius Germerschemius [Johann Philipp Riebel z Germersheim], W. (fr., łac.), Nîmes, 13 IX 1583.
165. k. 178v: Matthæus Gloning Augustanus [Matthäus Gloning z Augsburga], W. (łac.), Bourges, 15 V 1585.
166. k. 179r: Lazarus Koetzler Norimbergensis [Lazar Kötzer z Norymbergi], W. (łac.), Zurych, II 1582.
167. k. 180r: Paulus Crocius Cycnæus [Paul Crocius (Kratsch) z Zwickau], W. (łac.), Bazylea, 21 VIII 1582.
168. k. 180v: Albertus Wins Francofurtanus cis Viadrum Marchiacus [Albrecht Wins z Frankfurtu nad Odrą], W. (łac.), Bourges, 3 IV 1584.
169. k. 181r: Gr. Fr. Vr. [Gregor Frisch z Wrocławia?], W. (łac.), Brugæ [?], marzec 1583.
170. k. 181v: E. Cantianus Britanicus, W. (wł., łac.), Canterbury, 1586.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Państwowe we Wrocławiu (APWr), Dokumenty miasta Wrocławia (DmWr), sygn. 11723 (LL 237), 12205 (YY 3), 12384 (YY 71), 13310 (Priv. 297); Akta miasta Wrocławia (AmWr), sygn. 454 (C 15), 455 (C 16), 871 (G 9, 9), 872 (G 9, 10), 873 (G 9, 11), 3987 (P 58), 3988 (P 58a), 3945 (P 33, 1); Depozyty rodzinne, Rep. 132d, 292 (20).

Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, Akc. 1949/313.

EDYCJE ŹRÓDŁOWE

Bär, M. (Red.). (1895). *Lupold von Wedel's Beschreibung seiner Reisen und Kriegserlebnisse nach der Urhandschrift herausgegeben und bearbeitet*. Stettin: Druck von F. Heffeland.

Erler, G. (Red.). (1895). *Codex Diplomaticus Saxoniae Regiae*, t. II.16. *Die Matrikel der Universität Leipzig*, cz. 1. *Immatrikulationen von 1409–1559*. Leipzig: Giesecke & Devrient.

- Erlor, G. (Red.). (1909). *Die Jüngere Matrikel der Universität Leipzig 1559–1809. Als Personen- und Ortsregister bearbeitet und durch Nachträge aus den Promotionslisten ergänzt*, t. 1. *Die Immatrikulationen vom Wintersemester 1559 bis zum Sommersemester 1634*. Leipzig: Giesecke & Devrient.
- Förstemann, K.E. (Red.). (1841). *Album Academiae Vitebergensis Ab A. Ch. MDII Usque Ad A. MDCII*, t. 1. [1502–1560]. Lipsiae: Sumptibus Et Typis Caroli Tauchnitii.
- Förstemann, K.E., Weissenborn, B., Juntke, F. (Red.). (1894). *Album Academiae Vitebergensis Ab A. Ch. MDII Usque Ad A. MDCII*, t. 2. [1561–1602]. Halis: Sumptibus Maximiliani Niemeyeri.
- Friedländer, E., Liebe, G., Thenner, E. (Red.). (1887). *Aeltere Universitäts-Matrikeln. Universität Frankfurt a. O.*, t. 1. 1506–1648. Leipzig: Verlag von S. Hirzel.
- Hermelink, H. (Red.). (1906). *Die Matrikeln der Universität Tübingen*, t. 1. *Die Matrikeln von 1477–1600*. Stuttgart: Druck und Verlag von W. Kohlhammer.
- Hiernard, J. (Red.). (2017). *Les voyages de Seyfried Rybisch, étudiant silésien. Itinéraire (1548–1554)*. Pessac: Ausonius Éditions.
- Ridderikhoff, C.M., De Ridder-Symoens, H. (Red.). (2015). *Quatrième Livre des procureurs de la nation germanique de l'ancienne Université d'Orléans 1587–1602*. Leiden, Boston: Brill.
- Ridderikhoff, C.M., De Ridder-Symoens, H., Heesakkers, C.L. (Red.). (2013). *Troisième Livre des procureurs de la nation germanique de l'ancienne Université d'Orléans 1567–1587*. Leiden, Boston: Brill.
- Schwarz, R. (Red.). (1962). *Johannes Calvins Lebenswerk in seinen Briefen*, t. 3. *Die Briefe der Jahre 1556–1564*, wyd. 2. Neukirchen: Neukirchener Verlag des Erziehungsvereins.
- Stelling-Michaud, S., Stelling-Michaud, S. (1959). *Le Livre Du Recteur De L'Académie De Genève (1559–1878)*, [t.] 1. *Le Texte*. Genève: Droz.
- Toepke, G. (Oprac. i red.). (1886). *Die Matrikel der Universität Heidelberg Von 1386 bis 1662*, cz. 2. *Von 1554 bis 1662*. Heidelberg: Selbstverlag des Herausgebers, In Commission Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.
- Wackernagel, H.G., Sieber, M., Sutter, H. (Red.). (1956). *Die Matrikel der Universität Basel, 1460–1818*, t. 2. 1532/33–1600/01. Basel: Verlag der Universitätsbibliothek.

OPRACOWANIA

- Adam, W., Westphal, S., Siebers, W., Sittig, C. (Red.). (2012). *Handbuch kultureller Zentren der Frühen Neuzeit. Städte und Residenzen im alten deutschen Sprachraum*, t. 1–3. Berlin, Boston: De Gruyter.
- Anders, S., Beckmann, S. (Red.). (2003). *Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums in europäischen Bibliotheken und Archiven*, t. 11. *Breslau, Universitätsbibliothek — Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka*, rozdz. 2. *Stadtbibliothek Breslau (St. Bernhardin)*, cz. 3. Hildesheim, Zürich, New York: Olms-Weidmann.
- Banet, I., Szyrocki, M. (1981). Die Stammbücher der Universitätsbibliothek Wrocław des 16. bis 18. Jahrhunderts. W: J.U. Fechner (Red.), *Stammbücher als kulturhistorische Quellen* (ss. 65–71). München: Kraus International Publications.
- Bauch, G. (1885). Ritter Georg Sauermann, der erste adelige Vorfahr der Grafen Saurma-Jeltsch. *Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens*, 19, 146–181.
- Bauch, G. (1909). Petrus Vincentius, der Schöpfer des Görlitzer Gymnasiums und erste Breslauer Schulinspektor. *Mitteilungen der Gesellschaft für deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte*, 19, 269–330.
- Bellmann, F.B. (1979). *Die Denkmale der Lutherstadt Wittenberg*. Weimar: Böhlau.

- Belting, H. (2007). Herb i portret. Dwa media ciała. W: H. Belting, *Antropologia obrazu. Szkice do nauki o obrazie*, przeł. M. Bryl (ss. 142–170). Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas.
- Bepler, J. (2005). Travelling and Posterity. The Archive, the Library and the Cabinet. W: W. Paravicini, R. Babel (Red.), *Grand Tour. Adeliges Reisen und Europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert* (ss. 191–203). Ostfildern: Thorbecke.
- Białek, E. (1985). Die Stammbuchsammlung in der Universitätsbibliothek Wrocław. *Germanica Wratislaviensia*, 68, 133–146.
- Biber, A. (1931). Thomas Rehdiger. W: F. Andreae, E. Graber, M. Hippe (Red.), *Schlesische Lebensbilder*, t. 4. *Schlesier des 16. bis 19. Jahrhunderts* (ss. 113–124). Breslau: Priebatsch Verlag.
- Bogun, K. (1904). Die Stammbuchsammlung in der Stadtbibliothek zu Königsberg. *Vierteljahrschrift für Wappen-, Siegel- und Familienkunde*, 32, 36–155.
- Borys, A. (2012). *Album amicorum* Johanna Reimanna (1544–1597). Najstarszy znany sztambuch w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu. W: M. Hałub, A. Mańko-Matysiak (Red.), *Śląska Republika Uczonych*, t. 5 (ss. 109–129). Wrocław: Oficyna Wydawnicza „Atut”–Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe.
- Buchwald, C. (1919). Zur schlesischen Künstlergeschichte. I: Caspar Rauch, ein Breslauer Schreibe-künstler. *Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift, Neue Folge*, 7, 216–223.
- Budinszky, A. (1876). *Die Universität Paris und die Fremden an derselben im Mittelalter. Ein Beitrag zur Geschichte dieser hohen Schule*. Berlin: Verlag von Wilhelm Hertz (Bessersche Buchhandlung).
- Bülow, G. von. (Przeł.). (1895). Journey Through England and Scotland Made by Lupold von Wedel in the Years 1584 and 1585. *Transactions of the Royal Historical Society*, 9, 223–270.
- Chorowska, M., Lasota, C., Rozpędowski, J. (1995). Układ przestrzenny kamienicy Rynek 6 we Wrocławiu w XIII–XIX w. W: *Architektura Wrocławia*, t. 1. *Dom* (ss. 139–162). Wrocław: Wydawnictwo Politechniki Wrocławskiej.
- Dotzauer, W. (1971). *Deutsche Studenten an der Universität Bourges. Album et liber amicorum*. Meisenheim am Glan: Hain.
- Durling, R.J. (1965). Conrad Gesner's *Liber amicorum* 1555–1565. *Gesnerus*, 22(3–4), 134–159.
- Dzięgielewski, J. (1979). Ostroróg Mikołaj (1567–1612). *Polski Słownik Biograficzny*, 24, 514–515.
- Fink, E. (1897). *Geschichte der landesherrlichen Besuche in Breslau*. Breslau: E. Morgenstern Verlagsbuchhandlung.
- Foerster, R. (1907). Heinrich und Seyfried Ribisch. *Zeitschrift des Vereins für Geschichte (und Alterthum) Schlesiens*, 41, 181–240.
- Franczyk-Cegła, A. (2018). O zadaniach i metodologii badań proveniencyjnych w bibliologii na przykładzie badań nad kolekcją Baworovianum. *Bibliotheca Nostra. Śląski kwartalnik naukowy*, 4(54), 69–84.
- Frank, H. (Red.). (2005). *Theophrast und Galen — Celsus und Paracelsus. Medizin, Naturphilosophie und Kirchenreform im Basler Buchdruck bis zum Dreissigjährigen Krieg*. Basel: Universitätsbibliothek Basel.
- Garnier, N. (1908). La nation allemande à l'université de Bourges. *Revue Bourguignonne*, 18, 5–67.
- Gebauer, C. (1931). Laurentius Scholz. W: F. Andreae, E. Graber, M. Hippe (Red.), *Schlesische Lebensbilder*, t. 4. *Schlesier des 16. bis 19. Jahrhunderts* (ss. 133–139). Breslau: Priebatsch Verlag.
- Gillet, J.F.A. (1860). *Crato von Crafftheim und seine Freunde. Ein Beitrag zur Kirchengeschichte*, cz. 1–2. Frankfurt am Main: Druck und Verlag von H.L. Brönnner.
- Gilly, C. (1977). Zwischen Erfahrung und Spekulation. Theodor Zwinger und die religiöse und kulturelle Krise seiner Zeit. *Baseler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde*, 77, 57–137.

- Glaeser, E. (1940). Aus Bestandsverzeichnissen von drei Gutshöfen und ihren festen Häusern im Fürstentum Breslau von 1591, 1600 und 1601. Ein Beitrag zur schlesischen Wirtschafts- und Sittengeschichte vor dem 30-jährigen Kriege. *Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens*, 74, 159–190.
- Goliński, M. (2015). *Przy wrocławskim rynku. Rekonstrukcja dziejów własności posesji, cz. 2. 1421–1500*. Wrocław: Wydawnictwo Chronicon.
- Gołaszewski, J., Górski, A. (2016). *Życie, śmierć i zbawienie. Inskrypcje kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu w świetle rękopisu z 1649 roku*. Wrocław: Archiwum Państwowe.
- Harasimowicz, J. (1992). *Mors janua vitae. Śląskie epitafia i nagrobki wieku reformacji*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Holloway, E.R. III. (2011). *Andrew Melville and Humanism in Renaissance Scotland 1545–1622*. Leiden, Boston: Brill.
- Hunger, F.W.T. (1927). *Charles de l'Escluse (Carolus Clusius). Nederlandsch kruidkundige 1526–1609*, [cz. 1]. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Kastner, A. (1854). *Geschichte der Stadt Neisse. Mit besonderer Berücksichtigung des kirchlichen Lebens in der Stadt und dem Fürstenthume Neisse, cz. 2. Von 1608 bis 1655*. Neisse: Selbstverlage des Verfassers und in Commission bei Joseph Graveur.
- Kawecka-Gryczowa, A., Rostkowska, I., Bieńkowski, T., Słapczyńska, A., Czaplicka, B. (1962). *Andrzej Frycz-Modrzewski. Bibliografia zestawiona przez Pracownię Bibliografii Staropolskiej Instytutu Badań Literackich*. Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich–Wydawnictwo PAN.
- Klier, R. (1965). Der schlesische und polnische Transithandel durch Böhmen nach Nürnberg in den Jahren 1540 bis 1576. *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg*, 53, 195–228.
- Kliesch, G. (1961). *Der Einfluss der Universität Frankfurt (Oder) auf die schlesische Bildungsgeschichte dargestellt an den Breslauer Immatrikulierten von 1506–1648*. Würzburg: Holzner.
- Kocowski, B. (1951). Zadania i metody badań proveniencyjnych w zakresie starych druków. *Przełąd Biblioteczny*, 19, 72–84.
- Kot, S. (1923). *Andrzej Frycz Modrzewski. Studium z dziejów kultury polskiej w XVI*, wyd. 2 przejrzone. Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza.
- Kunisch, J.G. (Red.). (1841). *Die St. Elisabeth-Kirche zu Breslau und ihre Denkmäler*. Breslau: Graß, Barth und Comp.
- Luchs, H. (1863). Ueber die Elisabethkirche zu Breslau und ihre Denkmäler. *Abhandlungen der Schlesischen Gesellschaft für vaterlandische Cultur*, 40. Jahres-Bericht, 13–68.
- Lutsch, H. (Oprac.) (1889). *Verzeichniss der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien, t. 2. Die Kunstdenkmäler der Landkreise des Reg.-Bezirks Breslau*. Breslau: Wilhelm Gottlieb Korn.
- Maleczyńska, K. (1968). *Recepcja książki francuskiej we Wrocławiu w XVI w.* Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Maleczyńska, K. (1977). Z dziejów zainteresowań czytelniczych w renesansowym Wrocławiu. *Roczniki Biblioteczne*, 21(1–2), 141–160.
- Maleczyńska, K. (1982). *Zainteresowania czytelnicze mieszczan dolnośląskich okresu Renesansu*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Maleczyńska, K. (1991). *Z dziejów księgozbiorów mieszczańskich w Polsce. 1506–1572*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Markgraf, H., Frenzel, O. (1882). *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. 11. *Breslauer Stadtbuch enthaltend die Rathslinie von 1287 ab und Urkunden zur Verfassungsgeschichte der Stadt*. Breslau: Josef Max & Comp.

- Masner, K. (1907). Die schlesischen Stammbücher und ihre künstlerische Ausschmückung. *Jahrbuch des Schlesischen Museums für Kunstgewerbe und Altertümer*, 4, 137–170.
- Michalska, A. (2018). Nowe perspektywy w badaniach nad nowożytnymi albumami przyjaźni. *Prace Kulturoznawcze*, 22(4), 29–41.
- Mieczkowska, H. (Red.). (2007). *Katalog druków XV i XVI wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, t. 3. C–E. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Mikulski, K. (Oprac.). (2001). *Urzednicy miejscy Torunia. Spisy*, cz. 2. 1454–1650. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu.
- Morisson, E. (2010). *Świat na opak. Renesansowy karnawał na malowanych stropach w kamienicy „Pod Złotym Słońcem” we Wrocławiu*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza „Atut”–Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe.
- O’Dell, I. (1992). Jost Amman and the “Album Amicorum” Drawings after Prints in Autograph Albums. *Print Quarterly*, 9(1), 31–36.
- Oszczanowski, P. (2004). Wrocławski ogród Laurentiusa Scholtza St. (1552–1599) — sceneria spotkań elity intelektualnej końca XVI wieku. W: M. Hałub, A. Mańko-Matysiak (Red.), *Śląska Republika Uczonych*, t. 1 (ss. 98–145), Wrocław: Oficyna Wydawnicza „Atut”–Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe.
- Oszczanowski, P., Dobrzyniecki, A. (2016). *Pod Złotym Słońcem, Rynek 6 we Wrocławiu. Dom mieszczan, rezydencja władców, arcydzieło architektury*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Oszczanowski, P., Gromadzki, J. (1995). *Theatrum vitae et mortis. Grafika, rysunek i malarstwo książkowe na Śląsku w latach ok. 1550–ok. 1650*. Wrocław: Muzeum Historyczne.
- Ożóg, J. (1991). *Katalog poloników XVI w. Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, t. 1. *Katalog*, cz. 2. L–Z. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Petráň, J., Maur, E. (1964). Tranzyt towarów kupców wrocławskich przez Czechy do Norymbergii w latach 1540–1576. *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*, 19(3–4), 336–364.
- Pfeiffer, G. (1929). *Das Breslauer Patriziat im Mittelalter*. Breslau: Trewendt & Granier.
- Pietrzyk, Z. (1997). *W kręgu Strasburga. Z peregrynacji młodzieży z Rzeczypospolitej polsko-litewskiej w latach 1538–1621*. Kraków: Księgarnia Akademicka, nakładem Biblioteki Jagiellońskiej.
- Pietrzyk, Z. (1998). Przyczynek do studiów zagranicznych Mikołaja Ostroroga i Jakuba Sobieskiego. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, 42, 139–144.
- Pölnitz, G. von, Kellenbenz, H. (1986). *Anton Fugger*, t. 3. 1548–1560, cz. 2. 1555–1560. *Die letzten Jahre Anton Fuggers, Anton Fuggers Persönlichkeit und Werk*. Tübingen: J.C.B. Mohr.
- Posadowsky-Wehner, A.A. von. (1891). *Geschichte des schlesischen uradligen Geschlechtes der Grafen Posadowsky-Wehner Freiherrn von Postelwitz nebst einem Anhang enthaltend Nachrichten über das Breslauer Patrizier-Geschlecht von Wehner*. Breslau: Robert Nischkowsky.
- Pusch, O. (1988). *Die Breslauer Rats- und Stadtgeschlechter in der Zeit von 1241 bis 1741*, t. 3. Dortmund: Forschungsstelle Ostmitteleuropa.
- Pusch, O. (1990). *Die Breslauer Rats- und Stadtgeschlechter in der Zeit von 1241 bis 1741*, t. 4. Dortmund: Forschungsstelle Ostmitteleuropa.
- Pusch, O. (1991). *Die Breslauer Rats- und Stadtgeschlechter in der Zeit von 1241 bis 1741*, t. 5. Dortmund: Forschungsstelle Ostmitteleuropa.
- Rabenau, K. von. (1995). *Wittenberger Einbandkunst im 16. Jahrhundert. Vier Beobachtungen*. W: S. Oehmig (Red.), *700 Jahre Wittenberg. Stadt — Universität — Reformation* (ss. 365–384). Weimar: Verlag Hermann Böhlau Nachfolger.
- Rackwitz, M. (2007). *Travels to Terra Incognita. The Scottish Highlands and Hebrides in Early Modern Travellers’ Accounts c. 1600 to 1800*. Münster: Waxmann.

- Ragotzky, B. (1899). Sinnsprüche aus Stammbüchern von 1550–1650. *Vierteljahrsschrift für Wappen-, Siegel- und Familienkunde*, 27, 388–429.
- Ryantová, M. (2007). *Památníky aneb stambuchy, to jest alba amicorum. Kulturne historický fenomén raného novoveku*. České Budějovice: Jihočeská univerzita.
- Schaible, K.H. (1885). *Geschichte der Deutschen in England von den ersten germ. Ansiedlungen in Britannien bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*. Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner.
- Schmidt, G. (1906). Stammbuchblätter deutscher Edelleute. *Vierteljahrsschrift für Wappen-, Siegel- und Familienkunde*, 34, 129–224, 347–371.
- Schmidt, G. (1907). Stammbuchblätter deutscher Edelleute. *Vierteljahrsschrift für Wappen-, Siegel- und Familienkunde*, 35, 43–244.
- Schmidt, G. (1916). Stammbuchblätter deutscher Edelleute. *Vierteljahrsschrift für Wappen-, Siegel- und Familienkunde*, 44, 113–159.
- Schnabel, W.W. (2003). *Das Stammbuch. Konstitution und Geschichte einer textsortenbezogenen Sammelform bis ins erste Drittel des 18. Jahrhunderts*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Schottenloher, K. (1953). *Die Widmungsvorrede im Buch des 16. Jahrhunderts*. Münster, Westfalen: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung.
- Schulz, H. (1899). Stammbücher eines schlesischen Fürsten und eines Breslauer Bürgers. *Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens*, 33, 307–320.
- Schunke, I. (1943). *Leben und Werk Jakob Krauses*. Leipzig: Insel-Verlag.
- Schunke, I. (1959). *Studien zum Bilderschmuck der deutschen Renaissance-Einbände*. Wiesbaden: Harrasowitz.
- Schwarz, Ch. (2002). *Studien zur Stammbuchpraxis der Frühen Neuzeit. Gestaltung und Nutzung des Album amicorum am Beispiel eines Hofbeamten und Dichters, eines Politikers und eines Goldschmieds (etwa 1550 bis 1650)*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Séguenny, A., Urban, W., Rott, J. (1997). *Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles*, t. 18. Andrzej Frycz Modrzewski (*Moderivius*). Baden-Baden, Bouxwiller: Valentin Koerner.
- Seibold, G. (1977). *Die Viatis und Peller. Beiträge zur Geschichte ihrer Handelsgesellschaft*. Köln, Wien: Böhlau.
- Seibold, G. (2015). *Das Album amicorum des Johann Franz Reichwein (um 1555–1596)*. Augsburg: Wißner.
- Seraphim, A. (1909). *Handschriften-Katalog der Stadtbibliothek Königsberg i. Pr.* Königsberg i. Pr.: Kommissions-Verlag der Fr. Beyerschen Buchhandlung.
- Sipayło, M. (1975). O metodzie badań proveniencyjnych starych druków. *Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi*, 1, 9–30.
- Stosch, M.F. von. (1736). *Genealogia Des Hoch-Gräflich-Freyherrlich- und Hoch-Adelichen Geschlechts Derer von Stosch [...]*. Breslau, Leipzig: Bey Johann Jacob Korn.
- Šípek, R. (2014). *Die Jauerer Schlossbibliothek Ottos des Jüngeren von Nostitz*, cz. 1–2. Frankfurt am Main: Peter Lang Academic Research.
- Szczepaniec, A. (2021). Adam von Gruttschreiber's Album Amicorum: An Unknown Source for the History of Culture in Silesia in the Latter Half of the 16th and Early 17th Centuries. *Polish Libraries*, 9, 24–78.
- Volger, E. (1881). Ueber die Sammlung von Stammbüchern (77 Stück) in der Stadtbibliothek zu Breslau. *Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift*, 3, 445–475.
- Wachler, A.W.J. (1828). *Thomas Rehdiger und seine Büchersammlung in Breslau. Ein biographisch-literärischer Versuch*. Breslau: J.D. Grüson und Komp.
- Weltzel, A. (1869). *Geschichte des Geschlechts der Saurma und Sauerma*. Ratibor: [s.n.].
- Zonta, C. (2004). *Schlesische Studenten an italienischen Universitäten. Eine prosopographische Studie zur frühneuzeitlichen Bildungsgeschichte*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag.

THE *ALBUM AMICORUM* OF SEBALD SAUERMAN:
A CONTRIBUTION TO THE INTELLECTUAL CULTURE
OF THE WROCLAW PATRICIATE IN THE SECOND PART OF THE 16TH
AND AT THE BEGINNING OF THE 17TH CENTURY

Summary

Sebald Sauermann's *album amicorum* — from the collections of the former Prussian State Library in Berlin, preserved in the Jagiellonian Library in Kraków — is one of the few albums of friendship of Wrocław inhabitants that have survived from the second half of the 16th century. So far, however, it has not been used in research on such Silesian albums, including the ones from Wrocław. The content of this album, university records, and other sources make it possible to reconstruct Sauermann's educational journey and the circle of his acquaintances and friends. He came from a patrician family. His social status and family situation enabled him to make a long-term educational journey through Western Europe. Between 1578 and 1586 he was, for example, in Leipzig, Wittenberg, Basel, Zurich, Geneva, Paris and the British Isles, studying and visiting new places. His trip to the British Isles was unusual, as they were not a popular destination at that time. The route of this educational expedition stemmed from his family traditions, both from the side of his mother and father. Sauermann's journey should be also viewed against a broader backdrop of educational journeys made by patricians from Wrocław in the second half of the 16th century. Young Sauermann got to know the contemporary scientists whose works were often read by the Wrocław bourgeoisie. Moreover, he met many students from Central, Western and Northern Europe. His album of friendship contains not only autographs in various languages but also painted ornaments of a heraldic character. It represents the group of "traditional" albums, which did not contain figural representations. From the similarities in style, it can be deduced that the coats of arms decorating autographs were made in larger groups in the city where he received a given autograph and funds to order decorations. This educational journey was also an opportunity for him to collect books, some of which have been identified with the use of catalogues. Sebald Sauermann should be seen as a representative of the old Wrocław patriciate with humanistic aspirations. The material evidence of Sauermann's interests is his album and the remnants of his book collection. There was also an epitaph which he funded for his parents in the church of St. Elizabeth in Wrocław, yet it has not survived.

KEY WORDS: Sebald Sauermann (1561–1616), album of friendship, Wrocław, Silesia, educational journeys, humanistic culture